

2023-01

pÿ § Á¹ ã Ä¹ ± ½^{1 0} ¿⁻ 0 ± ½ ì ½ μ Â À μ Á⁻
 pÿ À Á ¿ ã É À^{1 0} ® Â⁰ ± Ä ± ã Ä ¬ ã μ É Â ã Ä
 pÿ ™ ¿ Á['] ± ½⁻ ±⁰ ±¹ . μ À¹ Á Á ¿ ® Ä ¿ Å
 pÿ ™ ã » ± ¼^{1 0} ¿ Í ½ ì ¼ ¿ Å

Nahar-Khouri, Khader

pÿ œ μ Ä ± Ä Ä Å Ç^{1 ± 0} Ì Á Ì³ Á ± ¼ ¼ ± ~ μ ¿ » ¿^{3 1 0} Î ½ £ À ¿ Á['] Î ½, £ Ç ¿ » ® š ¿^{1 ½} É ½^{1 0} Î ½ • Á¹ Ä
 pÿ['] ½, Á É À¹ ã Ä^{1 0} Î ½ £ À ¿ Á['] Î ½, ± ½ μ À¹ ã Ä ® ¼¹ ¿ • μ ¬ À ¿ »¹ Â ¬ Æ ¿ Å

<http://hdl.handle.net/11728/12444>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΠΕΡΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ
ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΙΟΡΔΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΡΡΟΗ
ΤΟΥ ΙΣΛΑΜΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ**

π. KHADER NAHAR-KHOURI

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΠΕΡΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ
ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΙΟΡΔΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΡΡΟΗ
ΤΟΥ ΙΣΛΑΜΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ**

**Διπλωματική εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ
αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Θεολογία στο
Πανεπιστήμιο Νεάπολις**

π. KHADER NAHAR-KHOURI

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © π. Khader Nahar-Khoury, 2022

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πανεπιστήμιο Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστήμιου.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Εγώ, ο π. Khader Nahar-Khoury, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Χριστιανικοί κανόνες περί προσωπικής καταστάσεως στην Ιορδανία και η επιρροή του Ισλαμικού νόμου», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Στα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο Δηλών

π. Khader Nahar-Khoury

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ (VALIDITY PAGE)

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή: π. Khader Nahar-Khourì

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Χριστιανικοί κανόνες περί προσωπικής καταστάσεως στην Ιορδανία και η επιρροή του Ισλαμικού νόμου

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις _____ από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή (Examination Committee):

Άλλα μέλη Επιτροπής:

Περίληψη

Ο γάμος είναι ένα από τα Ιερά Μυστήρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας και θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα μυστήρια, αφού με αυτό πραγματοποιείται η ένωση της ζωής του άνδρα και της γυναίκας με τον Χριστό. Ωστόσο, ο θεσμός της οικογένειας βρίσκεται κάτω από την απειλή της εκκοσμίκευσης και του ηθικού σχετικισμού πράγμα που επιβάλλει την ανάγκη να προστατευθεί η ιερότητα του μυστηρίου. Ιδιαίτερα προβληματική είναι η κατάσταση σε ισλαμικές χώρες στις οποίες ακόμη και το εκκλησιαστικό δίκαιο είναι έντονα επηρεασμένο από τον Ισλαμικό Νόμο όπως και το Χασεμιτικό Βασίλειο της Ιορδανίας. Η Χριστιανική κοινότητα της Ιορδανίας έχει να αντιμετωπίσει μια έντονη κατάσταση λόγω της εθιμικής και νομικής επιρροής από τη Shari'a. Η διπλωματική εργασία στοχεύει να προσεγγίσει συστηματικά το ζήτημα του γάμου υπό το πρίσμα αυτό και να κάνει γνωστή την κατάσταση που αφορά την Ορθόδοξη αραβόφωνη κοινότητα της Ιορδανίας στον ευρύτερο ελληνόφωνο κόσμο. Η μελέτη βασίζεται στη συγκριτική αναλυτική μέθοδο, η οποία επεκτείνεται στην εξέταση του κανονικού δικαίου και στη σύγκριση μεταξύ της Ορθόδοξης κανονικής παράδοσης στην Ιορδανία, και του Ισλαμικού νομικού πλαισίου για την προσωπική κατάσταση. Εξετάζεται πως οι οικογενειακοί κανόνες που περιλαμβάνονται στον Βυζαντινό Νόμο που εφαρμόζεται στην Ιορδανία είναι απηρχαιωμένοι, δεν συνάδουν απόλυτα με το πνεύμα του Κανονικού Δικαίου, και δεν μπορούν εύκολα να αντιμετωπίσουν προβλήματα της σημερινής εποχής. Επίσης εξετάζεται πως η Ορθόδοξη Χριστιανική προσέγγιση προς το μυστήριο του γάμου είναι απόλυτα διαφορετική από την ισλαμική προσέγγιση. Τέλος, εξετάζονται οι τρόποι που το Ισλάμ επηρεάζει τη ζωή και τις αντιλήψεις των Χριστιανών στα ζητήματα του οικογενειακού νόμου και ιδιαίτερα στο θέμα της κληρονομιάς.

Λέξεις κλειδιά: Ιορδανία, Ορθόδοξος Χριστιανισμός, Ισλάμ, γάμος, οικογενειακό δίκαιο

Abstract

Marriage is one of the Holy Sacraments of the Orthodox Church and indeed it is considered one of the most important ones, since it is the union of the life of a man and a woman with Christ. However, the institution of the family is under the threat of secularisation and moral relativism, which underlines the need to protect the sanctity of the sacrament. The situation is particularly problematic in Islamic countries in which even canon law is strongly influenced by Islamic law (Shari'a). Such is the case of the Hashemite Kingdom of Jordan where the Christian community faces a tense situation due to the customary and legal influence of Shari'a. This thesis aims to systematically approach the issue of marriage in this light and to make the situation concerning the Orthodox Arabic-speaking community of Jordan known to the wider Greek-speaking world. Using a comparative analytical method, this study extends to an examination of canon law of the Orthodox Church, and a comparison between the Orthodox canonical tradition in Jordan and the Islamic legal framework on personal status. The study shows how the family rules contained in the Byzantine Law applied in Jordan are outdated, not fully in line with the spirit of Canon Law, and cannot easily address problems of the present day. The study also examines how the Orthodox Christian approach to the sacrament of marriage is radically different from the Islamic approach. Finally, the ways in which Islam influences the lives and perceptions of Christians in matters of family law, particularly on the issue of inheritance, are examined.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία, εκπονήθηκε στα πλαίσια του εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών Θεολογίας του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου. Ασχολείται με το κανονιστικό πλαίσιο του μυστηρίου και του θεσμού του γάμου στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στο Ισλάμ, όπως αυτό εφαρμόζεται στην Ιορδανία. Το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την τοπική εκκλησία, τον Αρχιεπίσκοπο Κυριακουπόλεως κ. Χριστοφόρο και γενικότερα για το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, αφού γίνεται τα τελευταία χρόνια μια επίπονη προσπάθεια αναθεώρησης των εκκλησιαστικών κανόνων για αποφυγή παρωχημένων προνοιών και οποιασδήποτε επιρροής από το Ισλαμικό δίκαιο.

Ολοκληρώνοντας τον πρόλογο, ζητείται η επιείκεια του αναγνώστη για τα όποια λάθη και παραλήψεις παρουσιάζονται στο κείμενο. Η εργασία και προσπάθεια διαχείρισης ελληνικών και αραβικών πηγών ταυτόχρονα καθώς και η συγγραφή στα Ελληνικά, που για εμένα είναι δεύτερη γλώσσα την οποία διδάχθηκα κατά την παραμονή μου στην Κύπρο, αποδείχθηκε μια ιδιαίτερα επίπονη διαδικασία, αλλά χάριτι Θεού έγινε δυνατό να παρουσιαστεί αυτό το πόνημα στην καλύτερη δυνατή μορφή. όσο και με αραβικές πηγές, η προσπάθεια διαχείριση.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην σύζυγό μου, με την οποία με ευλογεί ο Τριαδικός Θεός να κατανοήσω αυτό το μεγάλο μυστήριο που είναι ο γάμος. Δεν θα ήταν δυνατή η εργασία αυτή χωρίς τις πρεσβείες του μακαριστού πνευματικού μου πατρός, Αρχιμανδρίτη και πρώην Ηγούμενου της Μονής Παναγίας Χαματούρα Λιβάνου, του Παντελεήμωνος Φαράχ.

π. Γεώργιος Χούρι

Ιανουάριος 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Περίληψη</i>	<i>iv</i>
<i>Abstract</i>	<i>v</i>
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	<i>vi</i>
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	<i>1</i>
1.1. Το μυστήριο του Γάμου	<i>1</i>
1.2. Ορθόδοξη Εκκλησία της Ιορδανίας.....	<i>2</i>
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 – Ο ΓΑΜΟΣ ΣΤΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ	<i>5</i>
1.1. Γάμος στην Αγία Γραφή	<i>5</i>
1.2. Γάμος και Παρθενία κατά τους Πατέρες	<i>6</i>
1.3. Κανονιστικό πλαίσιο για τον Γάμο	<i>8</i>
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΠΕΡΙ ΓΑΜΟΥ ΣΤΗΝ ΙΟΡΔΑΝΙΑ ..	<i>13</i>
2.1. Η έννοια του Γάμου	<i>13</i>
2.2. Νομική ικανότητα	<i>15</i>
2.3. Εμπόδια γάμου.....	<i>18</i>
2.4. Διαζύγιο και λύση γάμου	<i>20</i>
2.5. Επιπτώσεις γάμου.....	<i>24</i>
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – ΙΣΛΑΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΙΟΡΔΑΝΙΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ	<i>28</i>
3.1. Η έννοια του γάμου στη Shari'a.....	<i>28</i>
3.2. Εμπόδια γάμου στη Shari'a.....	<i>30</i>
3.3. Η έννοια του διαζυγίου στη Shari'a.....	<i>33</i>
3.4. Επιμέλεια και κληρονομιά στη Shari'a.....	<i>35</i>
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	<i>39</i>
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	<i>42</i>

Αγγλόφωνη.....	42
Αραβόφωνη.....	42
Ελληνόφωνη.....	44

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Το μυστήριο του Γάμου

Ο γάμος είναι ένα από τα Ιερά Μυστήρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας και θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα μυστήρια, αφού με αυτό πραγματοποιείται η ένωση της ζωής του άνδρα και της γυναίκας με τον Χριστό. Δεν είναι υποχρεωτικό και απαραίτητο για τους Χριστιανούς για την παραμονή και πρόοδό τους στην Εκκλησία – όπως το μυστήριο του βαπτίσματος, του χρίσματος, της θείας ευχαριστίας και της εξομολόγησης – όμως υποβοηθάει τους χριστιανούς συζύγους στην πρόοδο αυτή¹. Για αυτό το λόγο η Ορθόδοξη Εκκλησία διδάσκει την ιερότητα του γάμου ως μια θεμελιώδη και αδιαμφισβήτητη διδασκαλία της εκκλησίας², η οποία έχει θεολογικές, νομικές και κοινωνικές προεκτάσεις.

Συγκεκριμένα, ο γάμος θεωρείται ως ο αρχαιότερος θεσμός θεϊκού δικαίου, αφού εμφανίστηκε με τη δημιουργία των πρώτων ανθρώπων και ευλογήθηκε στον παράδεισο³. Μέσα από αυτόν, ο άνδρας και η γυναίκα ενώνονται *εις σάρκα μίαν*⁴, μετατρέπονται σε ανδρόγυνο, οικογένεια και κατ' οίκον Εκκλησία. Την ίδια στιγμή, ο γάμος είναι προτύπωση της σχέσης του Χριστού με την Εκκλησία. Ο απόστολος Παύλος περιγράφει τον γάμο ως «μυστήριον μέγαν» και δείχνει πως η δέσμευση και οι υποχρεώσεις του άνδρα με τη γυναίκα είναι αντίστοιχες της δέσμευσης του Χριστού προς την Εκκλησία⁵. Ο γάμος, συνεπώς, μετατρέπεται σε μέσο ανθρώπινης σωτηρίας και είναι κομμάτι αυτού που συνέβη με την ενσάρκωση του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, που είναι η μεγαλύτερη απόδειξη αγάπης.

Συνδέεται άρα η ένωση του άνδρα με τη γυναίκα τόσο με την πνευματική κοινωνία του ζευγαριού αλλά και με τη δυνατότητα να εξασφαλιστεί η συνέχεια της ζωής του ανθρώπινου γένους⁶. Μέσα από το γάμο επιτυγχάνεται η συνεχής αλληλοβοήθεια των συζύγων προς την εκπλήρωση του προορισμού τους και την επίτευξη του «*καθ' ομοίωσίν*»⁷. Ενδεικτική είναι και η

¹ Μπούμης Π., *Κανονικόν Δίκαιον*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2008, σ. 124

² 'Το Επίσημο Κείμενο της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου για το Μυστήριο του Γάμου και τα Κωλύματα του, Κολυμπάρι Κρήτης, 22 Ιουνίου 2016, *Πεμπτούσια*, <https://www.pemptousia.gr/2016/06/to-episimo-kimeno-tis-agias-ke-megalis-sinodou-gia-to-mistirio-tou-gamou-ke-ta-kolimata-tou> (πρόσβαση 05 Ιανουαρίου 2023)

³ *Γέν.* 2, 22-24

⁴ *Γέν.* 2, 24

⁵ *Εφές.*, 5, 22-33

⁶ 'Το Επίσημο Κείμενο...', ό.π.

⁷ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 124

χρήση της λέξης «στεφάνι»⁸ για τον γάμο, αντίστοιχα με το στεφάνι που λαμβάνουν οι άγιοι μάρτυρες, πράγμα που υποδεικνύει την αντιστοιχία μεταξύ του αγώνα των μαρτύρων και του αγώνα των συζύγων που έχουν το ίδιο αποτέλεσμα: την άρρηκτη ένωση με τον Θεάνθρωπο Ιησού Χριστό.

Δεν αποτελεί, άρα, έκπληξη η μεγάλη σημασία που δόθηκε στο μυστήριο του γάμο κατά την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο που έλαβε χώρα στην Κρήτη το 2016. Ο Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας τόνισαν ότι ο θεσμός της οικογένειας βρίσκεται κάτω από την απειλή της εκκοσμίκευσης και του ηθικού σχετικισμού και υπογράμμισαν την ανάγκη να προστατευθεί η ιερότητα του μυστηρίου⁹. Κατά την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο, η πίεση που προκύπτει στον σύγχρονο κόσμο για την αναγνώριση νέων μορφών συμβιώσεως αποτελεί μια πραγματική απειλή για τους ορθόδοξους χριστιανούς και η κρίση του θεσμού του γάμου και της οικογένειας ανησυχεί την Ορθόδοξη Εκκλησία λόγω των αρνητικών συνεπειών στη δομή της κοινωνίας και λόγω της απειλής για τις σχέσεις εντός της παραδοσιακής οικογένειας¹⁰.

1.2. Ορθόδοξη Εκκλησία της Ιορδανίας

Ιδιαίτερα προβληματική είναι η κατάσταση σε ισλαμικές χώρες στις οποίες ακόμη και το εκκλησιαστικό δίκαιο είναι έντονα επηρεασμένο από τον Ισλαμικό Νόμο (شريعة - Shari'a). Τέτοια είναι και η περίπτωση του Χασεμιτικού Βασιλείου της Ιορδανίας, στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα διπλωματική εργασία. Στην Ιορδανία, όλα αυτά εντάσσονται στο πλαίσιο του λεγόμενου Νόμου περί Προσωπικής Κατάστασης, ο οποίος ρυθμίζει θέματα που σχετίζονται με το γάμο και την οικογένεια.

Η επιλογή της Ιορδανίας δεν είναι ούτε τυχαία, ούτε απλά βολική. Εννοείται πώς ως κληρικός με καταγωγή από την Ιορδανία, έχω ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετήσω και να γνωρίζω καλά ένα ζήτημα που αφορά το ποιμνίο της Εκκλησίας μου, όπως είναι ο γάμος. Την ίδια στιγμή όμως, ως περιπτωσιολογική μελέτη η Ιορδανία έχει μεγάλο ενδιαφέρον αφού η χώρα είναι καθαρά Μουσουλμανική (έως και 97% του πληθυσμού) και ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός αντιπροσωπεύει μια πραγματικά μικρή κοινότητα¹¹. Συνεπώς, η Χριστιανική κοινότητα της Ιορδανίας έχει να

⁸ Αυτό ισχύει και στην Ελληνική γλώσσα αλλά και στα αραβικά إكليل (iklīl)

⁹ 'Το Επίσημο Κείμενο...', ό.π.

¹⁰ 'Το Επίσημο Κείμενο...', ό.π.

¹¹ Κατά το World Factbook της CIA, σε πληθυσμό 10,998,531 (εκτίμηση 2022), το 97.1% είναι μουσουλμάνοι, κυρίως Σουνίτες, ενώ το 2,1% είναι Χριστιανοί (κατά πλειοψηφία Ελληνορθόδοξοι, αλλά

αντιμετωπίσει μια έντονη κατάσταση λόγω της εθιμικής και νομικής επιρροής από τη Shari'a. Ο πρώτος στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι να προσεγγίσει συστηματικά το ζήτημα του γάμου υπό το πρίσμα που περιγράφεται πιο πάνω. Ο δεύτερος στόχος της είναι να κάνει γνωστή την κατάσταση που αφορά την Ορθόδοξη αραβόφωνη κοινότητα της Ιορδανίας στον ευρύτερο ελληνόφωνο κόσμο.

Θεωρώ χρήσιμο να γίνει μια μικρή αναφορά στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ιορδανίας. Ιστορικά και διοικητικά η ιορδανική εκκλησία υπάγεται στο παλαίφατο Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων¹², διατηρεί κατά την επίσημη ενημέρωση από το Πατριαρχείο 18 εκκλησίες¹³ και διοικείται από τον Αρχιεπίσκοπο Κυριακουπόλεως, κ. Χριστοφόρο από την Παλαιστίνη¹⁴. Ο Βασιλιάς της Ιορδανίας Αμπτάλα Β' έχει, δε, σημαντικό θεσμικό ρόλο στην προστασία της Αγίας Γης και του νομικού Status Quo που ορίζει τις σχέσεις των Χριστιανικών εκκλησιών στην περιοχή και τη διαχείριση της κοινής εκκλησιαστικής και πολιτιστικής κληρονομιάς¹⁵. Το νομοσχέδιο του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου, το οποίο εξετάζεται από την Ιορδανική κυβέρνηση για εφαρμογή, έγινε με τη συνεισφορά του Αρχιεπισκόπου Χριστοφόρου Ατάλλα, μέσα από δύο σχετικές μελέτες περί γάμου και διαζυγίου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξετάζεται ο θεσμός του γάμου στο Κανονικό Δίκαιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αυτό είναι σημαντικό αφού οι κανόνες αυτοί, όπως πρέπει να εφαρμόζονται από όλες τις κατά μέρους εκκλησίες που ανήκουν δογματικά στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, είναι τμήμα της Παράδοσης της Εκκλησίας και φέρουν έτσι την πνοή του Αγίου Πνεύματος.

και Καθολικοί, Ασσύριοι, Κόπτες, Αρμένιοι και Προτεστάντες). Βλέπε <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/jordan/#people-and-society> (πρόσβαση 15 Ιανουαρίου 2023)

¹² Περισσότερες πληροφορίες για την ιστορία, κοινωνία και πολιτική των Ορθόδοξων Αράβων κάτω από την Οθωμανική κατοχή, που καθόρισε εν πολλοίς την σημερινή κατάσταση στα Πατριαρχεία Ιεροσολύμων και Αντιοχείας, βλέπε Panchenko C.A., *Arab Orthodox Christians under the Ottomans: 1516-1831*, Holy Trinity Seminary Press 2016

¹³ Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, «Ιεροί Ναοί Ανατολικής Οχθης (Ιορδανίας)», υπάρχει στο <http://bit.ly/3kur2CN> (πρόσβαση 19 Ιανουαρίου 2023)

¹⁴ Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, «Ο Σεβασμιώτατος Αρχιεπίσκοπος Κυριακουπόλεως κ. Χριστοφόρος», υπάρχει στο <http://bit.ly/3wftI9S> (πρόσβαση 19 Ιανουαρίου 2023)

¹⁵ Patriarchate of Jerusalem, "We applaud the public commitment of King Abdullah II of Jordan to protect our communities' historical and legal status quo", *Orthodox Times*, 30 Σεπτεμβρίου 2022, <https://orthodoxtimes.com/patriarchate-of-jerusalem-we-applaud-the-public-commitment-of-king-abdullah-ii-of-jordan-to-protect-our-communities-historical-and-legal-status-quo/> (πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2023)

Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στους εκκλησιαστικούς κανόνες περί προσωπικής κατάστασης, όπως εφαρμόζονται στην Ιορδανία και αφορούν την έννοια του γάμου, ζητήματα νομικής ικανότητας, καθώς επίσης και τα κωλύματα του γάμου, το θέμα της λύσης του γάμου, και τις επιπτώσεις του γάμου. Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει σύγκριση μεταξύ των εκκλησιαστικών κανόνων όπως εφαρμόζονται τώρα και του νομοσχεδίου που ετοιμάστηκε από το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων και το οποίο ακόμα αναμένεται να εγκριθεί στην Ιορδανία.

Τέλος, το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει πώς το αστικό δίκαιο της Ιορδανίας προσεγγίζει τα ζητήματα του γάμου, συμπεριλαμβανομένης της έννοιας, της νομικής ικανότητας, των κωλυμάτων, της λύσης και των επιπτώσεων του γάμου. Αντίστοιχα αναλύεται πώς το ιορδανικό αστικό δίκαιο επηρεάζεται από τη Shari'a. Σκοπός είναι να παρουσιαστεί πώς επηρεάζονται τα δικαιώματα των χριστιανών στον ισλαμικό κόσμο.

Αυτή η μελέτη βασίζεται στη συγκριτική αναλυτική μέθοδο, η οποία δεν περιορίζεται μόνο στην ανάλυση νομικών κειμένων, αλλά επεκτείνεται στην εξέταση του κανονικού δικαίου και στη σύγκριση μεταξύ της Ορθόδοξης κανονικής παράδοσης στην Ιορδανία, και του Ισλαμικού νομικού πλαισίου για την προσωπική κατάσταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 – Ο ΓΑΜΟΣ ΣΤΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1.1. Γάμος στην Αγία Γραφή

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, η σημασία του μυστηρίου του γάμου τονίζεται στην Ορθόδοξη Εκκλησία ως ο αρχαιότερος θεσμός θεϊκού δικαίου, αφού ευλογήθηκε από τον ίδιο τον Τριαδικό Θεό κατά τη δημιουργία του Αδάμ και στη συνέχεια της συντρόφου του. Στο βιβλίο της *Γενέσεως*, βλέπουμε την θεσμοθέτηση του γάμου ως τμήμα ολόκληρης της κοσμογονίας. Συγκεκριμένα, βλέπουμε αρχικά πως ο Θεός έδωσε το δικαίωμα στον Αδάμ να δώσει ονόματα σε όλα τα ζώα και πτηνά με απώτερο σκοπό να βρεθεί βοηθός όμοιος του, άξιος και ευχάριστος σε αυτόν. Και αφού «*οὐχ εὐρέθη βοηθὸς ὅμοιος αὐτῷ*»¹⁶, έριξε ο Θεός τον Αδάμ σε έκσταση και πήρε μία από τις πλευρές του, μορφοποίησε την γυναίκα «*καὶ ἤγαγεν αὐτὴν πρὸς τὸν Ἀδάμ*»¹⁷.

Η λήψη μιας εκ των πλευρών του άνδρα για τη δημιουργία της γυναίκας υποδεικνύει στο πλαίσιο του σχεδίου του Θεού την ισότητα και ομοουσιότητα του άνδρα και της γυναίκας, ότι δηλαδή και οι δύο έχουν την ίδια καταγωγή και τον ίδιο λόγο ύπαρξης, ανήκουν και τα δύο φύλα στον σύνολο Αδάμ. Αυτό επιβεβαιώνει ο ίδιος ο Αδάμ ο οποίος όταν ζύπνησε και είδε τη γυναίκα ανακήρυξε ότι «*τοῦτο νῦν ὅστον ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς μου· αὕτη κληθήσεται γυνή, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήφθη αὕτη*»¹⁸. Αυτός δε ο σύνδεσμός που δημιουργήθηκε από τον Τριαδικό Θεό μεταξύ ανδρός και γυναίκας είναι πλέον τόσο στενός, που ο Αδάμ διακήρυξε πως «*ἐνεκεν τούτου καταλείπει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ προσκολληθήσεται πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν*»¹⁹.

Κατά τρόπο οικονομικό, το πρώτο θαύμα που επιτέλεσε ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια ενός γάμου στην Κανά της Γαλιλαίας, κατά τον οποίο ο Χριστός ευλόγησε τον γάμο μετατρέποντας το νερό σε κρασί²⁰. Ενώ τα Ευαγγέλια διασώζουν διάφορες συζητήσεις του Ιησού για τον γάμο, και συγκεκριμένα για το αδιάλυτο του γάμου²¹, η ίδια η Εκκλησία δίνει έμφαση στο θαύμα του Κυρίου στην Κανά κρατώντας την σχετική περικοπή ως το ευαγγελικό ανάγνωσμα στο μυστήριο του γάμου.

¹⁶ *Γέν. 2, 20*

¹⁷ *Γέν. 2, 21-22*

¹⁸ *Γέν. 2, 23*

¹⁹ *Γέν. 2, 24*

²⁰ *Ιω. 2, 1-11*

²¹ Βλέπε *Ματθ. 19, 1-12* και *Μάρκ. 10, 1-12* όπου επαναλαμβάνεται αυτούσια η γραφή της *Γενέσεως* για τον γάμο

Αυτή η επιλογή δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία αλλά είναι γεμάτη θεολογικά μηνύματα που αφορούν την ίδια τη σωτηρία του ανθρώπου. Με την μετατροπή του νερού σε κρασί, ο Μεσσίας κάνει νέα αρχή, αντικαθιστώντας την παλαιά λατρεία που σχετίζεται με το νερό των καθαρμών και των θυσιών και εγκαθιδρύοντας μια νέα λατρεία με τον οίνο της θείας ευχαριστίας²². Επιπλέον, ο γάμος της Κανά λειτουργεί ως αλληγορία της κατάστασης του ισραηλιτικού λαού που χρειάζεται σωτηρία: οι δυνατότητες του παλαιού Ισραήλ εξαντλήθηκαν όπως το παλιό κρασί στο γάμο στην Κανά, και έτσι η Θεοτόκος παρακαλεί τον Υιό και Λόγο του Θεού να επέμβει και να αναδημιουργήσει τον λαό προσφέροντας αυτή την ίδια την θεία ευχαριστία²³.

Τέλος, με την χρήση της περικοπής αυτής, η Εκκλησία υποδεικνύει αφενός ότι ο γάμος είναι μια ουσιαστική μεταβολή του άνδρα και της γυναίκας «εις σάρκα μίαν» και αφετέρου υποδηλώνει την ανάγκη ο γάμος να τρέφεται, να συντηρείται και να αυξάνει όχι με την τήρηση τύπων θρησκευτικών αλλά με την ουσιαστική συμμετοχή στο σώμα του Χριστού²⁴. Τα τελευταία στοιχεία τα βλέπουμε από την περαιτέρω ανάλυση που δίνει ο απόστολος Παύλος για τον γάμο της Κανά, όπου στην προς Εφεσίους επιστολή εντάσσει τον γάμο στο ευρύτερο πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ Χριστού και Εκκλησίας²⁵. Με αυτό τον τρόπο, η αγάπη και η υπακοή, χωρίς να σταματούν να έχουν ανθρώπινο χαρακτήρα, πλέον νοηματοδοτούνται από τη σχέση Χριστού-Εκκλησίας και παράλληλα Εκκλησίας-Χριστού²⁶.

1.2. Γάμος και Παρθενία κατά τους Πατέρες

Αυτό που βλέπουμε μέσα από την Αγία Γραφή είναι ότι ο γάμος έχει σημαντικές Κοσμολογικές, Χριστολογικές, και Εκκλησιολογικές διαστάσεις. Ωστόσο, αυτό δεν ήταν ο κύριος λόγος που οδήγησε την Εκκλησία να θεσμοθετήσει τον γάμο νομικά. Ο γάμος ήταν ένα από τα φλέγοντα

²² Καραβιδόπουλος, Ι.Δ., «Το Ευαγγελικό ανάγνωσμα της Ακολουθίας του γάμου. Ερμηνευτική προσέγγιση», *Βιβλικές Μελέτες Γ'*, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 199-207, υπάρχει στο <https://www.pemptousia.gr/2013/05/to-evangeliko-anagnosma-tis-akolouthi/> (πρόσβαση 08 Ιανουαρίου 2023)

²³ Καραβιδόπουλος, «Το Ευαγγελικό ανάγνωσμα...», ό.π.

²⁴ Καραβιδόπουλος, «Το Ευαγγελικό ανάγνωσμα...», ό.π.

²⁵ *Εφές.* 5, 21-33

²⁶ Καραβιδόπουλος, «Το Ευαγγελικό ανάγνωσμα...», ό.π.

θέματα της Χριστιανικής κοινωνίας ήδη από τα πρώτα χρόνια της Χριστιανικής Εκκλησίας²⁷. Ο κυριότερος λόγος για αυτό ήταν η προτίμηση των πρώτων Χριστιανών προς την παρθενία που, όπως μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητό, θα προκαλούσε μεγάλα προβλήματα στην Εκκλησία.

Η αρχική εκκλησιαστική αντίληψη περί γάμου και παρθενίας βασιζόταν στη διδασκαλία του ίδιου του Ιησού ο οποίος τόνισε την υπεροχή και τον χαρισματικό χαρακτήρα όσων επιλέγουν να ζήσουν σε παρθενία²⁸. Αντίστοιχα και ο απόστολος Παύλος τόνιζε την ιεραρχική υπεροχή της παρθενίας και καλούσε τους χαρισματικούς Χριστιανούς να την εγκολπωθούν ως πρώτη προτίμηση²⁹. Παρόμοια προτροπή προς τον παρθενικό βίο υπάρχει επίσης στη «Διδαχή των Αποστόλων», ένα πρωτοχριστιανικό κείμενο που έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης από την αρχαία Εκκλησία, και το οποίο καλεί στην αποχή από τις σαρκικές και σωματικές επιθυμίες, αλλά και στους Πατέρες της Εκκλησίας που ήταν θαυμαστές της παρθενίας³⁰.

Σταδιακά, ωστόσο, Πατέρες της Εκκλησίας ξεκινούν να αποδέχονται σε μια γενική βάση την πνευματική υπεροχή της παρθενίας αλλά «προσδίδουν στο γάμο τεράστια σημασία τόσο σε επίπεδο πνευματικότητας και σωτηρίας, όσο και σημασίας, αξίας και κοινωνικής δεοντολογίας» ενώ «σε πολλά σημεία της κριτικής τους, θεωρούν το γάμο περίπου πλήρως (σε όλα τα επίπεδα) εφάμιλλο προς την παρθενία»³¹. Τέτοιοι Πατέρες ήταν ο Διονύσιος Κορίνθου και ο Κλήμης Αλεξανδρείας.

Ο άγιος Κλήμης, συγκεκριμένα, δέχεται τον γάμο ως άμεση Δημιουργική συνέπεια, ως φυσική ακολουθία της Δημιουργίας και συμμετοχή του ανθρώπου στη Δημιουργία, ενώ θεωρεί τον γάμο κοινωνικά χρήσιμο και αναγκαίο για την εκπλήρωση των σωματικών αναγκών αλλά και για να αλληλοφροντίζεται το ζευγάρι όταν φτάσει στο γήρας³². Ο άγιος Κλήμης επίσης θεωρεί την αποφυγή του γάμου ως αμαρτία και δειλία και αντιτίθεται στην άποψη ότι ο γάμος είναι αμαρτία, ειδικά όταν γίνεται στο όνομα του Θεού³³. Επιπλέον, στο έργο του με τίτλο *Στρωματείς Β'*, ο άγιος Κλήμης διαφωνεί με την άποψη ότι ο γάμος είναι ευκαιρία εκδήλωσης και ικανοποίησης της

²⁷ Βαγιανός, Γ. *Ο Γάμος Μέσα από τα Κείμενα της Ελληνικής Χριστιανικής Γραμματείας: Συμβολή στην ιστορία, στην κοινωνιολογία του θεσμού και στη Διδακτική του Μαθήματος των Θρησκευτικών*, Αθήνα, σ. 22

²⁸ *Ματθ.* 19, 11-12

²⁹ *Α' Κορ.* 7

³⁰ Βαγιανός, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 27

³¹ Βαγιανός, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 29

³² Βαγιανός, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 31

³³ Βαγιανός, *Ο Γάμος...*, ό.π. σ. 31

γενετήσιας διαφυλικής επιθυμίας και άρα έχει σκοπό την ηδονή: αντίθετα τονίζει ότι η επιθυμία και η ηδονή είναι επιτρεπτά συμπτώματα του γάμου αλλά ο γάμος έχει ως κύριο σκοπό την τεκνοποιία και την καλή ανατροφή των παιδιών³⁴.

Άλλοι Πατέρες τόνισαν ότι η τεκνοποιία δεν έπρεπε να θεωρείται ως ο μοναδικός σκοπός του γάμου, αλλιώς με αυτό τον τρόπο θα επιτρεπόταν η πολυγαμία ή ακόμα και η τεκνοποιία για οποιαδήποτε αιτία ή με οποιοδήποτε πρόσωπο³⁵. Για αυτό και η Ιερά Παράδοση υπογράμμισε την κοινωνική σκοπιμότητα του γάμου, θέτοντας τις προτεραιότητες των σκοπών του γάμου ως εξής: 1. Κοινωνικότητα, 2. Αλληλοβοήθεια, 3. Έλεγχος των επιθυμιών, 4. Ηθική τελείωση, 5. Τεκνογονία, 6. Διαπαιδαγώγηση, και 7. Απόλαυση της ηδονής – με αυτό τον τρόπο, όλες οι πτυχές της έγγαμης ζωής (κοινωνικές, βιολογικές, ερωτικές κλπ.) καθαγιάζονται στην πληρότητά τους³⁶. Αυτό ήρθε να επιβεβαιώσει ακόμα και στις μέρες μας η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθόδοξης Εκκλησίας³⁷.

1.3. Κανονιστικό πλαίσιο για τον Γάμο

Συνεπώς βλέπουμε ότι από την πρώτη στιγμή, η Εκκλησία όρισε το κανονιστικό πλαίσιο με τις προϋποθέσεις για τέλεση του Χριστιανικού γάμου, προς εκπλήρωση της εντολής του αποστόλου: «*Τίμιος ό γάμος έν πᾶσι και ή κοίτη άμίαντος· πόρνους δέ και μοιχοὺς κρινεῖ ό Θεός*»³⁸ και τη διαφύλαξη της κοινωνικής σημασίας του γάμου. Αυτό έγινε για να διαφυλαχθεί η ένωση του άνδρα με τη γυναίκα από κάθε αιτία διαταράξεως και διασπάσεων³⁹. Ήδη από το 53 μ.Χ. με την πρώτη προς Κορινθίους Επιστολή έχουμε αρκετά ξεκάθαρα ορισμένες διατάξεις για το γάμο⁴⁰, ενώ το θέμα των κανόνων απασχόλησε την Εκκλησία νωρίτερα ακόμα και από την ιερολογία του γάμου βάσει και του κανόνα του αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου σε επιστολή του προς τον άγιο Πολύκαρπο Σμύρνης ότι ο γάμος πρέπει να γίνεται με έγγραφη άδεια επισκόπου ώστε να τελείται «*κατά Κύριον*» και όχι «*κατ' επιθυμίαν*» ανθρώπινη⁴¹.

³⁴ Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 36

³⁵ Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 36

³⁶ Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π. σ. 36

³⁷ 'Το Επίσημο Κείμενο...', ό.π. Πέραν της τεκνοποιίας, βλέπε Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 36.

³⁸ *Εβρ.* 13, 4.

³⁹ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, σ. 125

⁴⁰ Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 46

⁴¹ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π. σ. 125. Ο αρχαιότατος αυτός κανόνας διατηρείται μέχρι σήμερα. Όπως εξηγεί η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος, η ευλογία του ιερού δεσμού από τον επίσκοπο ή τον

Το κανονικό δίκαιο για τον γάμο αναφέρεται σε θετικές και αρνητικές προϋποθέσεις ή κωλύματα. Η σημαντικότερη προϋπόθεση για την τέλεση ενός Ορθόδοξου Χριστιανικού Γάμου είναι η υπακοή στο θέλημα του Θεού από την οποία απορρέει η αγάπη της συζύγου προς τον σύζυγό⁴². Εννοείται ότι πρέπει να υπάρχει διαφορά φύλου αφού σαρκικές σχέσεις μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου απαγορεύονται τόσο από την Αγία Γραφή όσο και από τους ιερούς κανόνες⁴³. Αντίστοιχα πρέπει να υπάρχει ελεύθερη συναίνεση μεταξύ των προσώπων που πρόκειται να συνάψουν γάμο. Γίνεται ξεκάθαρο ότι απαγορεύονται γάμοι που γίνονται κατόπιν αρπαγής, βίας ή άλλης φθοράς – το ζευγάρι πρέπει αυτοπρόσωπα, ελεύθερα, εκούσια και χωρίς επιφύλαξη ή προθεσμία να συναινούν στο μυστήριο του γάμου⁴⁴.

Όσον αφορά στην ηλικία του ζευγαριού, δεν υπήρχε κάποιος κανόνας με συγκεκριμένο όριο, όμως η κάθε τοπική Εκκλησία έχει υποχρέωση να επιβάλλει το όριο που καθορίζει η Πολιτεία⁴⁵. Ακολουθώντας την πρακτική που υπάρχει σχεδόν σε όλες τις χώρες, η Μεγάλη και Αγία Σύνοδος της Εκκλησίας αναφέρεται ξεκάθαρα στην ηλικία των 18 ετών⁴⁶. Αυτό το στοιχείο σχετίζεται με την ικανότητα του ζευγαριού προς «δικαιοπραξία» (legal capacity), δηλαδή την αναγνώριση από το πολιτειακό δίκαιο των πράξεων ατόμων τα οποία έχουν αποτελέσματα, αλλά και την σωματική ικανότητα του ζευγαριού προς συνουσία⁴⁷. Σε κάθε περίπτωση, η συναίνεση των γονέων ή κηδεμόνων είναι πάντοτε απαραίτητη και αναγκαία για την τέλεση του μυστηρίου, ειδικά αν τα παιδιά είναι ανήλικα κατά τον νόμο⁴⁸.

Πέραν των θετικών προϋποθέσεων, υπάρχουν και τα κωλύματα, δηλαδή οι αρνητικές προϋποθέσεις που πρέπει να λείπουν για να θεωρείται ένας γάμος κανονικός και έγκυρος⁴⁹. Σε σχέση με αυτά, ισχύει ότι προβλέπεται από τους Ιερούς Κανόνες ΝΓ' περί πνευματικής συγγένειας και ΝΔ' περί αθέμιτων γάμων της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, καθώς και ο κανόνας ΙΣτ'

πρεσβύτερο με την ειδική ευχή της ιερολογίας εξηγεί την Χριστοκεντρική τυπολογία του μυστηρίου, βλέπε 'Το Επίσημο Κείμενο...', ό.π.

⁴² Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π. σ. 83

⁴³ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 126

⁴⁴ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 126-127

⁴⁵ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 126

⁴⁶ 'Το Επίσημο Κείμενο...', ό.π.

⁴⁷ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π. σ. 127

⁴⁸ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π. σ. 129

⁴⁹ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π. σ. 129

της Τέταρτης Οικουμενικής και ΜΔ' της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου που απαγορεύουν την ιερολόγηση γάμου μετά τη μοναχική κουρά⁵⁰.

Όσον αφορά στην απαγόρευση γάμου σε εξ αίματος συγγένεια που προκύπτει από τη γέννηση τόσο σε ευθεία γραμμή όσο και σε πλάγια γραμμή, βλέπουμε την επιβεβαίωση του Θεϊκού Κανόνα που απαγορεύει ρητά κάθε μορφή διαφυλικής συνάφειας με ετεροθαλή αδελφή είτε από πατέρα είτε από μητέρα⁵¹, όπως αυτή επιβεβαιωνόταν στο Εβραϊκό δίκαιο⁵². Έχει επίσης αναφερθεί ότι ο κανόνας είναι λειτουργικός αφού όσο πιο απομακρυσμένοι γενετικά είναι οι γονείς, τόσο τα παιδιά τους έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να μην παρουσιάσουν αρνητικά αλλά θετικά γνωρίσματα, και έτσι όπου γίνονται, για παράδειγμα, γάμοι μεταξύ διαφορετικών εθνοτήτων υπάρχουν πλεονεκτήματα⁵³.

Η απαγόρευση γάμου σε περίπτωση που είναι σε ισχύ προγενέστερος νόμιμος γάμος επιβεβαιώνει την θέση των Χριστιανών, ήδη από τα πρώτα χρόνια, υπέρ μιας απόλυτης μονογαμίας⁵⁴. Για να επιβεβαιωθεί η μονογαμία απαιτείται από το κανονικό δίκαιο η δημόσια γνωστοποίηση στην εκκλησία και με αγγελία του γάμου, ώστε να προλαμβάνονται διγαμίες ή άλλα κωλύματα όπως συγγένειας ή επικίνδυνες ασθένειες⁵⁵. Επίσης, όσον αφορά στον γάμο με διαζευγμένο, βλέπουμε μια ξεκάθαρη απαγόρευση τέταρτου γάμου ενώ ο τρίτος γάμος γίνεται ανεκτός. Ο απόστολος Παύλος ήδη από τα πρώτα χρόνια της Εκκλησίας είχε επιτρέψει τον δεύτερο γάμο⁵⁶ στη βάση του ότι είναι καλύτερο να παντρεύεται κάποιος παρά να μπαίνει σε πειρασμό⁵⁷. Με αυτό το σκεπτικό, μπορούμε να πούμε ότι ο δεύτερος και τρίτος γάμος είναι μια στάση συγκατάβασης εκ μέρους της Εκκλησίας. Στην περίπτωση, δε, γάμου μετά από χηρεία, η

⁵⁰ Αλιβιζάτου Α., *Οι Ιεροί Κανόνες*, Εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1997

⁵¹ Λευιτικό 18, 9

⁵² Ο Βαγιάνος αναφέρει ότι η Εβραϊκή δικαιοσύνη πραγματικότητα θα μπορούσε να απορριφθεί από τους Χριστιανούς αλλά αντίθετα επιβεβαιώθηκε και σε αυτό έπαιξε ρόλο και το Ρωμαϊκό Δίκαιο που απαγόρευε τον γάμο μεταξύ πρωτεξαδέλφων και αφορούσε υποχρεωτικά και τους Χριστιανούς της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Βλ. Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 50

⁵³ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 131

⁵⁴ Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 52. Ο Βαγιάνος αναφέρεται και στην προσπάθεια των πρώτων Πατέρων της Εκκλησίας να εξηγήσουν την πολυγαμία των Πατριαρχών της Παλαιάς Διαθήκης ως μια οικονομία και μυστήριο εκ Θεού που είχε σκοπό την υπηρετήση του θείου σχεδίου της σωτηρίας των ανθρώπων και όχι ως αποτέλεσμα της ακρασίας και φιληδονίας τους.

⁵⁵ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 128

⁵⁶ Βλέπε Ρωμαίους 7, 2-3, Α' Κορινθίους 7, 39 και Α' Τιμοθέου 5, 14

⁵⁷ Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 81

Εκκλησία συνήθως επιβάλλει το κώλυμα του πένθιμου ενιαυτού για καθένα από τους συζύγους για περίοδο 10 μηνών για λόγους «κοινωνικής ευπρέπειας» αλλά και για να αποφεύγεται η σύγχυση της γονής και να μην αμφισβητείται η πατρότητα τέκνου που προκύπτει μετά το θάνατο το συζύγου⁵⁸.

Άλλο κώλυμα που προκύπτει και από τις θετικές προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω αφορά στην καταλληλότητα του προσώπου⁵⁹ για σύναψη γάμου. Ήδη από τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα βλέπουμε ότι στο γήρας και στην παιδική ηλικία δεν συγχωρείται η σύναψη γάμου επειδή στόχος του γάμου πρέπει να είναι η τεκνοποιία και όχι «η του σπέρματος άτακτος έκκρισις η παράνομος και η παράλογος»⁶⁰. Σε αυτό προστίθεται και η ακαταλληλότητα των μη Χριστιανών, αφού πιθανόν να δημιουργούσαν προβλήματα στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών της οικογένειας ή στην επιτέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων⁶¹. Η απαγόρευση «κατά κανονικής ακρίβειας» με ετερόδοξους και μη Χριστιανούς επιβεβαιώθηκε και από την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο στη βάση του Κανόνα 72 της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, ωστόσο επιτράπηκε στις Ιερές Συνόδους των αυτοκέφαλων Ορθόδοξων Εκκλησιών η δυνατότητα εφαρμογής της εκκλησιαστικής οικονομίας σύμφωνα με τις αρχές των ιερών κανόνων και με ποιμαντική διάκριση, με σκοπό τη σωτηρία του ανθρώπου⁶².

Όσον αφορά στην τέλεση του μυστηρίου του γάμου, το κανονικό δίκαιο ορίζει πως ο γάμος τελείται στο ναό της ενορίας της νύφης ή του γαμπρού αν η νύφη είναι ετερόδοξη, πρέπει να ακολουθεί το μυστήριο της μνηστείας κατά το Τυπικό, ο γάμος πρέπει να καταχωρείται στο ληξιαρχικό βιβλίο της εκκλησίας και της πολιτείας, ενώ απαγορεύεται η τέλεση γάμου κατά την

⁵⁸ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π. σ. 135

⁵⁹ Το ζήτημα της καταλληλότητας του προσώπου ήταν και παραμένει σημαντικό για την Εκκλησία. Για αυτό το λόγο, στο παρελθόν – και ίσως σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και σήμερα, γίνονταν προσυνηνοήσεις πριν την τέλεση του γάμου, ενώ απαγορεύονταν πχ. γάμοι μεταξύ ατόμων με διαφορετική οικονομική κατάσταση, στη βάση της σχετικής απαγόρευσης του Ρωμαϊκού Δικαίου. Ο Άγιος Κλήμης προτείνει ότι ο Χριστιανός πρέπει να νυμφεύεται τον «κατά πάντα όμοιον», δηλαδή οι σύζυγοι να έχουν ταύτιση κοινωνική, χαρακτηριστική, οικονομική, μορφωτική και όχι μόνο θρησκευτική. Επίσης η επιλογή συζύγου να γίνεται με λογική σκέψη και όχι με συναισθηματική φόρτιση, επειδή κάτι τέτοιο δημιουργούσε προβλήματα. Σε αυτή την επιλογή, οι γονείς θεωρούνταν αρμόδιοι να κρίνουν την καταλληλότητα του προσώπου και στην περίπτωση του κοριτσιού, η γνώμη του πατέρα ήταν πιο σημαντική. Βλέπε Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 77κ.ε. και 83κ.ε.

⁶⁰ Βαγιάνος, *Ο Γάμος...* ό.π., σ. 54

⁶¹ Βαγιάνος, *Ο Γάμος...*, ό.π., σ. 65

⁶² ‘Το Επίσημο Κείμενο...’, ό.π.

Μεγάλη Τεσσαρακοστή ή σε άλλες περιόδους νηστείας⁶³. Σε περίπτωση δεύτερου γάμου δεν τελείται μυστήριο γάμου αλλά αναγιγνώσκονται συγχωρητικές ευχές, ενώ είναι απαραίτητοι οι μάρτυρες ή έστω οι παράνυμφοι για αποφυγή λαθρογαμίας.

Τέλος, όσον αφορά τη λύση του γάμου, κατά κανόνα ο γάμος θεωρείται από την Εκκλησία ως αδιάλυτος⁶⁴. Το διαζύγιο θεωρείται εξαίρεση ανάγκης. Οι λόγοι που αναγνωρίζει η Εκκλησία για τη λύση του γάμου (διαζύγιο) περιλαμβάνουν την μοιχεία⁶⁵, την διγαμία, την επιβουλή της ζωής δηλαδή να υπάρχει πρόθεση δολοφονίας του συζύγου, την κακόβουλη εγκατάλειψη του συζύγου, τον ισχυρό κλονισμό της έγγαμης σχέσης λόγω πράξεως ή παραλείψεων και αμέλειας, την επιλογή του μοναχικού βίου, την ανικανότητα προς συνουσία αν αυτή δεν έγινε γνωστή πριν από το γάμο, την φρενοβλάβεια που δεν επιτρέπει την πνευματική κοινωνία των συζύγων, και σε περίπτωση που ένας σύζυγος κηρύχθηκε άφαντος με ειδική διαδικασία⁶⁶.

⁶³ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 135-136

⁶⁴ Ματθ. 19, 6 και Α' Κορινθίους 7, 27

⁶⁵ Ματθ. 5, 32

⁶⁶ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 140

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΠΕΡΙ ΓΑΜΟΥ ΣΤΗΝ ΙΟΡΔΑΝΙΑ

Οι εκκλησιαστικοί νόμοι σχετικά με τον γάμο στην Ιορδανία που θα παρουσιαστούν σε αυτό το κεφάλαιο αφορούν αφενός τον «Βυζαντινό Οικογενειακό Νόμο»⁶⁷ και αφετέρου το προσχέδιο νόμου περί προσωπικής κατάστασης⁶⁸ που ετοιμάστηκε από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων. Ο Βυζαντινός νόμος εφαρμόζεται παραδοσιακά από την Ελληνορθόδοξη κοινότητα στην Ιορδανία, στην Παλαιστίνη και στο Ισραήλ, και μπορεί να αλλάξει μόνο με τη συγκατάθεση του Πατριάρχη Ιεροσολύμων, ενώ το νομοσχέδιο περί προσωπικής κατάστασης είναι το αποτέλεσμα της δουλειάς μιας επιτροπής που συγκάλεσε ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων τον Δεκέμβριο 2018 για την μεταρρύθμιση του νόμου στην Ιορδανία⁶⁹. Όπως θα γίνει ξεκάθαρο το προσχέδιο για ένα νέο νομικό πλαίσιο έρχεται να καλύψει και να διορθώσει κακώς έχοντα του Βυζαντινού νόμου που επηρέαζαν κυρίως την θέση των γυναικών σε σχέση με την κληρονομιά ή το δικαίωμα στο διαζύγιο.

2.1. Η έννοια του Γάμου

Αρχή γίνεται με το ζήτημα της έννοιας του γάμου, δηλαδή πως ορίζεται ο γάμος τόσο στον Βυζαντινό νόμο όσο και στο νέο προσχέδιο. Ο Βυζαντινός Νόμος, στο άρθρο 29 ορίζει ότι ο γάμος είναι «η ένωση άνδρα και γυναίκας και η συμμετοχή τους στη ζωή σε καλές και κακές στιγμές και η συμμετοχή τους σε όλες τις προς τον Θεό και τον συνάνθρωπο υποχρεώσεις (καθήκοντα)». Από μόνος του αυτός ο ορισμός δέχεται αρκετές επικρίσεις καθώς είναι ξεκάθαρη η απουσία της χριστιανικής προοπτικής για το γάμο, δηλαδή της κατανόησης ότι ο γάμος είναι κοινωνία αγάπης,

⁶⁷ al-Far J., *qānūn al-`ā`ila al-bīzanīa al-nāfiḍ lada t̄ā`ifa` al-rūm al-`urtūduks al-`urdun*⁶⁷ [Ο Βυζαντινός Οικογενειακός Νόμος σε ισχύ στην Ελληνορθόδοξη Κοινότητα της Ιορδανίας], προσωπική επανεκτύπωση. Στο υπόλοιπο της μελέτης, για την αποφυγή επανάληψης της παραπομπής, το βιβλίο θα αναφέρεται ως Βυζαντινός Νόμος στο κείμενο

⁶⁸ Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, *qānūn al-āḥwāl al-šahṣiā` libatrīarkīā` al-rūm al-ārṭūduks al-maqdisīa* [Ο Νόμος περί Προσωπικής Κατάστασης του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου Ιεροσολύμων], προσωπική επανεκτύπωση. Στο υπόλοιπο της μελέτης, για την αποφυγή επανάληψης της παραπομπής στα αραβικά, το βιβλίο θα αναφέρεται ως Νόμος περί Προσωπικής Κατάστασης ή Νομοσχέδιο στο κείμενο

⁶⁹ Engelcke D., “Jordanian Christians’ reform push”, *Zenith*, υπάρχει στο <https://magazine.zenith.me/en/society/christians-jordan-church-and-legal-reform> (πρόσβαση 20 Δεκεμβρίου 2022). Το νομοσχέδιο έχει ετοιμαστεί αλλά ακόμα δεν έχει εγκριθεί και εφαρμοστεί στην Ιορδανία λόγω διαφορετικών προσεγγίσεων στις τοπικές εκκλησίες σχετικά με το δικαίωμα της κληρονομιάς

χάριτος και ιερό μυστήριο της εν Χριστώ ζωής. Αυτή η απουσία μειώνει την Χριστιανικότητα του ορισμού, πέραν της ασάφειας γύρω από τη φράση «θεϊκές και ανθρώπινες υποχρεώσεις».

Για να γίνει πιο ξεκάθαρο το σημείο αυτό, μπορούμε να συγκρίνουμε τον πιο πάνω περιορισμένο ορισμό με τον τρόπο που ο άγιος Νεκτάριος κατανοούσε τον γάμο. Ο ίδιος είπε ότι ο στόχος του γάμου είναι να προεκτείνει την ευλογία της κοινωνίας των συζύγων όπως ο Θεός ευλόγησε τους πρωτόπλαστους, τη σχέση και την οικογένειά τους με προοπτική τη Βασιλεία των Ουρανών⁷⁰. Βλέπουμε ότι ο άγιος Νεκτάριος μίλησε για αυτό το μυστήριο υπό την προοπτική της θείας χάριτος που συνδέεται με τα σπλάχνα του ελέους, της συμπόνιας και της αγάπης του Θεού μας για τους ανθρώπους. Ο γάμος παρουσιάζεται ως ευλογία, τροφή και αγαθότητα που προέρχεται από το Θεό και ολοκληρώνεται με την ένωση των συζύγων με τον Θεό, μαρτυρώντας με αυτό το μυστήριο τη χάρη του Θεού και την ουράνια βασιλεία Του στη γη.

Αυτό συνάδει και με την Εκκλησιολογική και Χριστολογική κατανόηση του μυστηρίου του γάμου, όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο και απουσιάζει εντελώς από τον Βυζαντινό Νόμο. Για την επίλυση της παγίδας και ανεπάρκειας αυτής του Βυζαντινού Νόμου, το νέο προσχέδιο προσφέρει στο άρθρο 13 έναν πιο διευρυμένο και επαρκή χριστιανικό ορισμό. Ο γάμος ορίζεται ως «ένα από τα μυστήρια της Εκκλησίας στο οποίο ο άνδρας και η γυναίκα ενώνονται και μοιράζονται τη ζωή τους σε καλές και κακές στιγμές, μοιράζονται όλα τα θεϊκά και ανθρώπινα δικαιώματα και καθήκοντα και μαζί αναλαμβάνουν τα βάρη της οικογένειας και της ανατροφής των παιδιών, ακόμα κι αν λαμβάνει νομικά τη μορφή συμβολαίου».

Αυτό που προκύπτει από την νέα έννοια είναι ότι αφαιρείται η ασάφεια που περιστρέφεται γύρω από το σύνολο των θεϊκών υποχρεώσεων και προστίθεται η αναφορά σε θεία και ανθρώπινα δικαιώματα και υποχρεώσεις, όπως και η ρητή αναφορά στα οικογενειακά βάρη και την ανατροφή των παιδιών. Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι νομικά μπορεί να παίρνει την μορφή μιας σύμβασης, το νέο νομοσχέδιο επιβεβαιώνει ότι ο γάμος είναι ένα ιερό και θείο μυστήριο του οποίου η ύπαρξη είναι μια σύμπραξη αγάπης μεταξύ δύο μερών και του Θεού, σαν μια διαθήκη, και όχι ένα απλό συμβόλαιο κοινών συμφερόντων.

⁷⁰ Ιερομόναχος Νεκτάριος (Ratko) Samardžić, *Ποιμαντικές διαστάσεις της εκκλησιολογίας του αγίου Νεκταρίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, 2019, σ. 77

2.2. Νομική ικανότητα

Αυτό που διακρίνει το λογικό και υπεύθυνο άτομο εκφράζεται στη νομική με την έννοια της νομικής ικανότητας (legal capacity), όπου ικανότητα ορίζεται ως «η ικανότητα ενός ατόμου να αποκτά δικαιώματα, να τηρεί τα καθήκοντά του και τις εξουσίες του και να αναλαμβάνει νομικές ενέργειες μόνος του»⁷¹. Η θεμελιώδης αρχή σχετικά με τη δικαιοπρακτική ικανότητα ατόμων στις περισσότερες νομοθεσίες συνδέεται με την ενηλικίωση, δηλαδή τη συμπλήρωση μιας καθορισμένης από το νόμο ηλικίας⁷² και το γεγονός ότι το άτομο έχει πλήρη ικανότητα, εκτός κι αν υπάρχει ρήτρα που ορίζει διαφορετικά⁷³. Η πλήρης ικανότητα που απαιτείται αφορά στην δυνατότητα του ενήλικου ατόμου να ασκεί τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του και στο ότι δεν υπάρχει κάποιο ελάττωμα που να εμποδίζει αυτό το άτομο να αναλάβει αυτά τα δικαιώματα και υποχρεώσεις, όπως νοητική υστέρηση κ.λπ.

Στην περίπτωση του γάμου, η έννοια της δικαιοπρακτικής (νομικής) ικανότητας συνδέεται συνήθως με την ηλικία των ατόμων. Αν και η έννοια είναι σχετικά νέα, το ζήτημα της ηλικίας υπάρχει από την αρχαιότητα αφού η επιλεξιμότητα εξαρτιόταν από την επίτευξη της εφηβείας και από τα δύο μέρη και από τη δυνατότητα ανάληψης ευθύνης, κυρίως από τον άνδρα. Στη σημερινή εποχή, το ηλικιακό όριο αλλάζει και καθορίζεται από το νομικό πλαίσιο μιας χώρας, και πάλι όμως η ικανότητα γάμου σχετίζεται με την ηλικία. Γίνεται αντιληπτό από τα πιο πάνω ότι η δικαιοπρακτική (νομική) ικανότητα έχει άμεση σχέση με τις θετικές προϋποθέσεις που οφείλουν να τηρούνται ώστε ένας γάμος να είναι έγκυρος βάσει του Κανονικού Δικαίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

⁷¹ Boukarazza A., *al-maswuwliāu al-madanīāu lilqāsi: d arisaī muqāranāian* [Η Αστική Ευθύνη του Ανήλικου: Συγκριτική Μελέτη], Διδακτορική Διατριβή Ιδιωτικού Δικαίου, Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης, 2013/2014, σ. 30

⁷² Κατά το Fundamental Rights Agency της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ηλικία ενηλικίωσης είναι η ηλικία κατά την οποία ένα παιδί ενηλικιώνεται και αποκτά πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα. Αυτό σημαίνει ότι ένα άτομο μπορεί να συμμετέχει σε νομικές δραστηριότητες και είναι υπεύθυνο για τυχόν συμβατικές υποχρεώσεις. Βλέπε <https://fra.europa.eu/en/publication/2017/mapping-minimum-age-requirements/age-majority> (πρόσβαση 13 Δεκεμβρίου 2022)

⁷³ Maliti I. *al-tarkhīsu bi'alzawāji qabla sini alahlyh fī alsharye 'h al-islāmyh wa al-qānūnu al-waḍe 'ū* [Άδεια γάμου πριν από την ηλικία της επιλεξιμότητας στο ισλαμικό δίκαιο και το θετικό δίκαιο], Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Νομικής και Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο 20¹⁵ Αυγούστου 1955, 2011-2012, σ. 12

Στην περίπτωση της Ιορδανίας, ο Βυζαντινός Νόμος δεν περιλαμβάνει συγκεκριμένο ορισμό για την ικανότητα γάμου αλλά ορίζει στο άρθρο 30 τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται για τη σύναψη συμβολαίου γάμου. Συγκεκριμένα, απαιτείται:

1. Η απόλυτη και ρητή συναίνεση των νεόνυμφων (η οποία μπορεί να συνεπάγεται από τη σιωπή τους) και αν είναι υπό κηδεμονία, η συγκατάθεση και των κηδεμόνων τους.
2. Η γυναίκα να έχει συμπληρώσει το δωδέκατο έτος της ζωής της και ο άνδρας το δέκατο τέταρτο έτος
3. Να μην υπάρχουν εμπόδια (κωλύματα) για τη διεξαγωγή του γάμου
4. Το γαμήλιο συμβόλαιο να συνδέεται με εκκλησιαστική τελετή που τελείται από ιερέα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ο οποίος έχει κανονικό δικαίωμα να τελεί εκκλησιαστικές λειτουργίες.

Βάσει των ανωτέρω αντιλαμβανόμαστε ότι η κατώτερη ηλικία γάμου που εγκρίνει ο Βυζαντινός Νόμος είναι τα 12 έτη για τη γυναίκα και τα 14 έτη για τον άνδρα. Είναι ξεκάθαρο πως μιλάμε εδώ για παρωχημένες απαιτήσεις που δεν γίνονται πλέον αποδεκτές από την Ορθόδοξη Εκκλησία⁷⁴, και συνδέονται με την κατάσταση που επικρατούσε κατά την οθωμανική εποχή που επέβαλλε το γάμο σε νεαρή ηλικία. Η ίδια η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ιορδανία, προσεγγίζοντας το θέμα αυτό με σύνεση, ακολουθεί ήδη την ηλικία γάμου όπως ορίζεται από τον Αστικό Κώδικα της Ιορδανίας, δηλαδή τα 18 χρόνια και για τα δύο μέρη.

Υπάρχουν δύο σημαντικά στοιχεία που πρέπει να τονιστούν. Αφενός, η ύπαρξη του Βυζαντινού Νόμου δείχνει την απόλυτη ανάγκη τροποποίησης του για να συμβαδίζει πλέον και επίσημα η εκκλησία με τη σημερινή εποχή. Αφετέρου, βλέπουμε τον βαθμό στον οποίο η εκκλησία επηρεάζεται από την κρατική πολιτική και την απουσία ανεξαρτησίας της από το αστικό δίκαιο, αφού ακόμα κι αν ο Βυζαντινός Νόμος επιτρέπει γάμο κάτω των 18 ετών, αυτό δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί αφού ο Αστικός Κώδικας απαιτεί την ηλικία των 18 ετών και για τα δύο μέρη ή θέτει ορισμένες προϋποθέσεις για να επιτρέπεται ο γάμος σε άτομα κάτω των 18 ετών.

Το νέο προσχέδιο νόμου για την προσωπική κατάσταση που ετοιμάστηκε από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων δεν περιλαμβάνει συγκεκριμένο νομικό ορισμό για την επιλεξιμότητα για γάμο. Ωστόσο έχει αναπτυχθεί ένα επαρκές και λεπτομερές νομικό κείμενο που αποσαφηνίζει

⁷⁴ Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος του 2016 αναφέρει όσον αφορά στην νόμιμη ηλικία γάμου τα 18 τόσο για τον άνδρα όσο και για την γυναίκα, εκτός κι αν τα κατά τόπους καταστατικά των Εκκλησιών ορίζουν διαφορετικά, βλέπε 'Το Επίσημο Κείμενο...', ό.π.

την έννοια της ικανότητας γάμου και των σχετικών κωλυμάτων. Συγκεκριμένα, το άρθρο 14 του νομοσχεδίου ορίζει τα εξής:

1. Ο άνδρας και η γυναίκα απαιτείται να έχουν συμπληρώσει την ηλικία των 18 ετών και έχουν τη δικαιοπρακτική ικανότητα να ασκήσουν τα πολιτικά τους δικαιώματα
2. Απαιτείται απόλυτη και ρητή συναίνεση των νεόνυμφων, απαλλαγμένη από κάθε ελάττωμα εκτός ακουσίων
3. Απαιτείται λήψη προηγούμενης άδειας γάμου από τον αρμόδιο επίσκοπο σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου
4. Εάν ο επίσκοπος έχει ανησυχία για κάποιο σύμπτωμα που πιθανόν να αποκλείει ένα από τα μέρη να συνάψει γάμο, τότε η άδεια γάμου δεν χορηγείται παρά μόνο με απόφαση του εκκλησιαστικού δικαστηρίου, το οποίο με τη σειρά του παρουσιάζει την υπόθεση σε εξειδικευμένο γιατρό ο οποίος καλείται να εξετάσει την κατάσταση του προσώπου και την έκταση της ικανότητάς του να σηκώσει τα βάρη του γάμου. Πριν από τη χορήγηση της άδειας ετοιμάζεται επίσημη έκθεση υπογεγραμμένη από τα δύο μέρη και τον κηδεμόνα. Σε περίπτωση που παραβιαστούν τα πιο πάνω, ο γάμος θεωρείται άκυρος
5. Εάν οι ανησυχίες για την επιλεξιμότητα ενός από τους δύο που σκοπεύουν να παντρευτούν ή η διαφωνία με την εγκυρότητα του γάμου εμφανιστεί μετά τη χορήγηση άδειας γάμου και πριν από την ολοκλήρωση της τελετής του γάμου, η άδεια που χορηγήθηκε για γάμο θεωρείται άκυρη.
6. Δεν επιτρέπεται η σύναψη γάμου αν και οι δύο βρίσκονται σε κατάσταση διανοητικής και ψυχολογικής αναπηρίας, άνοιας ή τρέλας
7. Απαιτείται να απουσιάζουν οποιοδήποτε από τα κωλύματα γάμου που ορίζονται στο νομοσχέδιο
8. Απαιτείται και οι δύο αιτούντες ή έστω ένας από αυτούς να είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι⁷⁵
9. Απαιτείται το μυστήριο του γάμου να τελείται εντός του ναού σύμφωνα με τις αρχές και τα τελετουργικά της Ορθόδοξης Εκκλησίας, με την ευλογία εξουσιοδοτημένου νόμιμου ιερέα και παρουσία των αιτούντων γάμου και των νέων

⁷⁵ Αυτό που εννοείται εδώ με τη φράση «ένας από αυτούς» είναι ότι σε περίπτωση που ένας από τους δύο δεν είναι Ορθόδοξος, τότε τα δύο μέρη που πρόκειται να παντρευτούν ευλογούνται με το άγιο χρίσμα ή το άγιο βάπτισμα από αρμόδιο ιερέα και μετά παντρεύονται στην Ορθόδοξη Εκκλησία

Από τα πιο πάνω βλέπουμε ότι το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων με το νέο σχέδιο επιδιώκει να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις του Κανονικού Δικαίου. Αντίστοιχα, κάποιες από τις ανωτέρω απαιτήσεις προέκυψαν από την ίδια την εμπειρία, αφού υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις διαζυγίων που σχετίζονταν με την απουσία ελεύθερης απόφασης για τη σύναψη γάμου, το ζήτημα της ηλικίας ή την ύπαρξη ψυχικών προβλημάτων. Με την τροποποίηση του νόμου, η Εκκλησία αφενός προσαρμόζεται στις απαιτήσεις της εποχής και αφετέρου επιδιώκει να διαφυλάξει τη συνέχεια του ιερού μυστηρίου του γάμου σε μια εποχή που τείνει να απομακρύνεται από τη θεία χάρη. Σημειώνεται τέλος η ανεξαρτησία του νέου νομοσχεδίου και η μη εξάρτησή του από τη Shari'a και τον Αστικό Κώδικα της Ιορδανίας.

2.3. Εμπόδια γάμου

Ο χριστιανικός γάμος είναι ένα σχολείο αγάπης και είναι επίσης μια άσκηση αμοιβαίας υπακοής μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας, αλλά στην αρχή και στο τέλος, η υπακοή και η αγάπη είναι για τον Χριστό⁷⁶, και κατά συνέπεια, κάθε γάμος που δεν βασίζεται στην αγάπη και την υπακοή είναι ένας ασταθής γάμος. Για να αποτρέψει τέτοιες περιπτώσεις και να προστατεύσει το ίδιο το μυστήριο του γάμου, η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει θέσει κάποιες απαγορεύσεις, εμπόδια και κωλύματα, ή όπως αναφέρονται στο Κανονικό Δίκαιο αρνητικές προϋποθέσεις, που απαγορεύουν την σύναψη γάμου.

Στην περίπτωση της Ιορδανίας και του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων γενικότερα, ο Βυζαντινός Νόμος αναφέρεται αναλυτικά στα διάφορα εμπόδια/ κωλύματα του γάμου στο δεύτερο κεφάλαιό του με τον τίτλο «Απαγορευμένοι Γάμοι». Όπως αναφέρθηκε ήδη, το άρθρο 30 ορίζει την επιτρεπόμενη ηλικία γάμου στα 12 έτη για μια γυναίκα και στα 14 έτη για ένα άνδρα. Άρα ο γάμος όσων είναι μικρότεροι από την προβλεπόμενη ηλικία απαγορεύεται. Εντούτοις, όπως είπαμε, στο ζήτημα της ηλικίας καθώς και στο ζήτημα της ρητής συναίνεσης των δύο μερών – χωρίς η σιωπή να θεωρείται συγκατάθεση – η Εκκλησία ακολουθεί τον Ιορδανικό αστικό δίκαιο που εδώ και 20 χρόνια δεν επιτρέπει τον γάμο σε άτομα κάτω των 18 ετών.

Άλλο κώλυμα γάμου θεωρείται κατά τον Βυζαντινό Νόμο το ζήτημα της συγγένειας. Συγκεκριμένα το άρθρο 36 ορίζει την απαγόρευση του γάμου εξ αίματος που είναι σε ευθεία γραμμή ενώ το άρθρο 37 ορίζει την απαγόρευση του γάμου εντός συγγένειας σε πλάγια γραμμή

⁷⁶ Αρχιμανδρίτης Αβραάμ Κυριάκου, *al-zawāju al-masīhīu* [Ο Χριστιανικός Γάμος], υπάρχει στο <https://www.orthodoxlegacy.org/?p=540> (πρόσβαση 03 Απριλίου 2022)

μέχρι έβδομου βαθμού. Το άρθρο 38 απαγορεύει γάμο μεταξύ αδελφού και αδελφής από τους ίδιους γονείς, υιοθετημένης αδελφής ή αδελφής από διαφορετικό πατέρα ή μητέρα. Το άρθρο 39 ορίζει ότι τα ξαδέλφια δεν μπορούν να παντρευτούν από την πλευρά της μητέρας και του πατέρα. Τα άρθρα 40 και 41 απαγορεύουν γάμο μεταξύ θείων και ανεψιών καθώς και γάμο μεταξύ θείων και των παιδιών των ανεψιών του ή της. Τέλος τα άρθρα 42 και 43 απαγορεύουν τον γάμο μεταξύ ξαδελφιών και με τα παιδιά των ξαδελφών.

Ο Βυζαντινός Νόμος είναι λεπτομερής, ιδιαίτερα όσον αφορά την απαγόρευση των γάμων συγγένειας χωρίς εξαιρέσεις, όπως συμβαίνει και στο σύγχρονο δίκαιο, ωστόσο παρά την ύπαρξη αυτού του νόμου, η Εκκλησία στην Ιορδανία επέτρεπε το γάμο μεταξύ συγγενών τέταρτου και πέμπτου βαθμού σε ένα μέτρο. Αυτό οφείλεται στο περιβάλλον στην Ιορδανία, και λόγω της επιρροής της ισλαμικής κουλτούρας στους χριστιανούς, αφού η ενδογαμία είναι ευρέως διαδεδομένη στην Ιορδανία (στο 40%⁷⁷), σε βαθμό που επηρέασε τη νοοτροπία και τις αρχές των χριστιανών της χώρας. Αυτό παρά το υψηλό ποσοστό γενετικών ασθενειών που προκαλούνται σε τέτοιους γάμους, ενώ αρκετές φορές δικαιολογούνται τέτοιοι γάμοι για να μην χάνει η Εκκλησία τους πιστούς και τα μέλη της ενορίας προς άλλα δόγματα.

Ο Βυζαντινός Νόμος απαγορεύει επίσης την ενδογαμία στα άρθρα 46, 47 και 48 που ορίζουν αναλυτικά και τις περιπτώσεις που απαγορεύεται η επιμειξία, δηλαδή ο γάμος μεταξύ των δύο φύλων μέχρι τον έκτο βαθμό και η ανάμειξη βαθμών συγγένειας. Ο Βυζαντινός νόμος παρουσιάζει με λεπτομέρεια ακόμα και προφανείς περιπτώσεις απαγορεύσεων όπως το ότι ο γαμπρός απαγορεύεται να παντρευτεί την πεθερά ή την αδελφή του και το αντίθετο. Αναφέρεται επίσης η απαγόρευση του γάμου λόγω πνευματικής συγγένειας που προκύπτει από το βάπτισμα και η οποία εμποδίζει τον γάμο μόνο μέχρι τον έβδομο βαθμό και όχι πέραν αυτού. Και σε αυτό το σημείο ο Βυζαντινός Νόμος παρουσιάζει σε λεπτομέρεια όλες τις απαγορεύσεις που προκύπτουν από πνευματική συγγένεια, όπως το ότι απαγορεύεται ο γάμος πνευματικού γονέα με πνευματικό παιδί, γονέα με πνευματικό γονέα, (άρθρο 89), ή πνευματικών παιδιών μεταξύ τους.

Απαγορεύεται επίσης η διγαμία (άρθρο 90), ο γάμος σε περίπτωση κηδεμονίας εκτός αν το άτομο κάτω από κηδεμονία είναι πέραν των 21 ετών (άρθρο 91), και ο γάμος άνδρα με γυναίκα με την οποία έχει διαπράξει μοιχεία (άρθρο 92). Το άρθρο 93 απαγορεύει τον γάμο κάποιου που

⁷⁷ Bouzo E., “zawāju al-aāqāribi... thamanu shay wāiḡtimā’ī bāhizi” [Γάμος εξαδέλφων... βαρύ υγειονομικό και κοινωνικό κόστος], *Εφημερίδα Al-Hurra*, 02 Ιουνίου 2021, υπάρχει στο <https://bit.ly/3GRYZoi> (πρόσβαση 04 Αύγουστος 2022)

έχει απαγάγει παρθένα ή χήρα ακόμα κι αν ο πατέρας συναινέσει σε αυτόν ο γάμο ή έχει συγχωρέσει την αμαρτία. Βλέπουμε μεγάλη σοφία σε αυτό το σημείο γιατί η απαγωγή συνιστά τρομακτική κατάσταση για τη γυναίκα και έτσι η Εκκλησία επιδιώκει με αυτό τον τρόπο να αποτρέψει την επανάληψη τέτοιων περιπτώσεων, όπως επίσης και την αποτροπή τόσο των επίδοξων απαγωγέων όσο και των πατεράδων από τον να συναινέσουν στο γάμο για την αποφυγή κοινωνικής ντροπής για την κόρη τους.

Ο Βυζαντινός Νόμος απαγορεύει επίσης στα άρθρα 95, 96 και 97 τον γάμο κληρικού ή μοναχού της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας – εννοείται μετά την χειροτονία ή την κουρά αντίστοιχα - και προβλέπει επίσης τον γάμο της χήρας ενός αποθανόντος ιερέα για λόγους επιείκειας. Επίσης ορίζεται ότι δικαιούνται παρθένοι άνδρες και γυναίκες που διαμένουν σε μοναστήρι αλλά δεν έχουν λάβει ρασοευχή να παντρευτούν αν το επιλέξουν αφού έτσι εγκαταλείπουν τον δρόμο του μοναχισμού, με την προϋπόθεση ότι η εκκλησία έδωσε σχετική άδεια. Τέλος το άρθρο 98 απαγορεύει τον τέταρτο γάμο.

Το νέο νομοσχέδιο περιλαμβάνει επίσης σχετικές απαγορεύσεις για το γάμο. Συγκεκριμένα, το άρθρο 15 αναφέρει ότι απαγορεύονται όλοι οι γάμοι συγγενών μέχρι τετάρτου βαθμού, εκτός σε περίπτωση που δίνει άδεια ο επίσκοπος και με την προϋπόθεση ότι απουσιάζει ιατρικό κώλυμα. Αυτό έρχεται για να προστατεύσει τους Χριστιανούς από την νοοτροπία των ενδογαμιών που υπάρχει στην ισλαμική κοινότητα, και για την πρόληψη γενετικών ασθενειών. Επίσης, το νομοσχέδιο περί προσωπικής κατάστασης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων απαγορεύει τον γάμο των παντρεμένων όταν ο δεσμός μεταξύ τους δεν έχει ακόμη λυθεί, ακόμα κι αν ο προηγούμενος γάμος ήταν πολιτικός γάμος και έγινε εκτός χώρας. Τα άρθρα 16, 17 και 18 ορίζουν με περισσότερη λεπτομέρεια τα εμπόδια γάμου, ενώ το άρθρο 14, όπως έχει αναφερθεί και προηγουμένως, ορίζει την επιτρεπόμενη ηλικία γάμου τα 18 έτη.

Με βάση τα παραπάνω, βλέπουμε την έκταση της ευελιξίας του νέου νομοσχεδίου σε ορισμένα θέματα και την έκταση της σοβαρότητας που υιοθετεί σε άλλα ζητήματα, αφού η ύπαρξή του δεν εξαρτάται χρονικά αλλά πρέπει να καλύπτει και μεταγενέστερες γενεές.

2.4. Διαζύγιο και λύση γάμου

Ο γάμος στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη δεν θεωρείται συμβόλαιο που λήγει με το χωρισμό των συζύγων, αλλά είναι μια αιώνια σχέση που δεν λύνεται με το θάνατο κατά το ευαγγελικό «οὓς ὁ

Θεός συνέζευξεν, άνθρωπος μή χωρίζεται»⁷⁸. Το διαζύγιο στην Ορθόδοξη Εκκλησία από αρχαιοτάτων χρόνων είναι επιτρεπτό, αλλά δεν είναι επιθυμητό, γι' αυτό και δεν θεωρείται από την Εκκλησία ως δικαίωμα. Όταν μιλάμε για διαζύγιο ή λύση των δεσμών του γάμου, αυτό πρέπει να γίνεται αντιληπτό ως οικονομία, δηλαδή ως ένα μέτρο που λαμβάνει η Εκκλησία που να είναι λιγότερο επιβλαβές για τη ζωή των δύο πιστών. Ο όρος «οικονομία» αναφέρεται ήδη από τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ. και αφορά την λήψη ποιμαντικών μέτρων που παράβλεπαν κάποια ζητήματα, μη δογματικά, τα οποία λαμβάνονταν ως έλεος προς τους πιστούς και ως αναγνώριση της αδυναμίας τους⁷⁹. Συνεπώς όταν λέμε πως η Εκκλησία επιτρέπει το διαζύγιο κατ' οικονομίαν, δεν εννοούμε ότι το αναγνωρίζει ως δικαίωμα αλλά ως λύση όταν υπάρχει πραγματικός λόγος που εμποδίζει τη ζωή και τη σωτηρία των δύο μερών.

Αυτό το σημείο τονίζεται και από την απάντηση που έδωσε ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός στους Φαρισαίους που τον «ανέκριναν» για τον γάμο και αναφέρθηκαν στο γεγονός ότι ο Μωσής επέτρεψε το διαζύγιο: *«λέγει αυτοῖς ὅτι Μωσῆς πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν ἐπέτρεψεν ὑμῖν ἀπολῦσαι τὰς γυναῖκας ὑμῶν· ἀπ' ἀρχῆς δὲ οὐ γέγονεν οὕτω. λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι ὡς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ μὴ ἐπὶ πορνείᾳ καὶ γαμήσῃ ἄλλην, μοιχᾶται· καὶ ὁ ἀπολελυμένην γαμήσας μοιχᾶται»*⁸⁰. Η Εκκλησία αποδέχεται το διαζύγιο εξαιτίας της «σκληροκαρδίας» των ανθρώπων, ωστόσο παραμένει αρχή πως όποιος χωρίζει τη γυναίκα του εκτός από λόγο πορνείας, τότε αυτός ο ίδιος μοιχεύει⁸¹.

Ο Βυζαντινός Νόμος δεν περιλαμβάνει συγκεκριμένο ορισμό για το διαζύγιο, ούτε ρυθμίζει το διαζύγιο, στην βάση του πιο πάνω λόγου από τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό. Τονίζοντας το ισόβιο του γάμου, το άρθρο 246 του Βυζαντινού Νόμου ορίζει ότι ο γάμος λύνεται πρώτον με θάνατο του ενός εκ των συζύγων και δεύτερον με διαζύγιο με τελεσίδικη απόφαση των αρμόδιων εκκλησιαστικών δικαστηρίων και υπογεγραμμένη από τον πρόεδρο του δικαστηρίου που εξέδωσε την τελική απόφαση, δηλαδή από τον πατριάρχη, μητροπολίτη, επίσκοπο ή έξαρχο.

⁷⁸ *Ματθ.* 19, 6

⁷⁹ “*al-tadābīru fī al-kanīsaī*” [Κατ' οικονομία στην Εκκλησία], υπάρχει στο <http://bit.ly/3J1yD5Y> (πρόσβαση 28 Ιουνίου 2022)

⁸⁰ *Ματθ.* 19, 8-9

⁸¹ Σημειώνεται εδώ ότι ο Χριστός δεν αναφέρθηκε σε αμαρτία αλλά σε μοιχεία, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τις δέκα εντολές του Θεού. Με αυτό τον τρόπο βλέπουμε πως το διαζύγιο γίνεται αντιληπτό ως προσβολή του Θεού και του μεγαλείου του μυστηρίου του γάμου, και όχι απλά μια αμαρτία

Το άρθρο 247 του ίδιου νόμου, βεβαιώνει ότι το διαζύγιο δεν επιτρέπεται κοινή συναινέσει, αλλά για ρητό λόγο που ορίζει ο νόμος, ενώ το άρθρο 248 εξηγεί ότι επιτρέπεται το διαζύγιο αν η σύζυγος να περάσει μια νύχτα εκτός σπιτιού και όχι κοντά στο σύζυγό της, πράγμα που η Εκκλησία θεωρούσε στο παρελθόν ως ισοδύναμο της μοιχείας. Επίσης, βάσει του άρθρου 248 του Βυζαντινού Νόμου, ο σύζυγος έχει δικαίωμα να ζητήσει διαζύγιο αν δεν βρει τη γυναίκα παρθένα την ημέρα του γάμου, αν η σύζυγος οδηγεί σε εσκεμμένο τερματισμό της γονιμότητάς της, αν η σύζυγός κοιμάται με αγνώστους άνδρες και παίρνει μέρος σε συμπόσια μαζί τους ή κάνει μπάνιο μαζί τους, αν η σύζυγος περνά τη νύχτα της έξω από το σπίτι της εκτός αν ο ίδιος την έδιωξε, αν η σύζυγος συμμετέχει σε τυχερά παιχνίδια, να παρακολουθεί θεατρικές παραστάσεις χωρίς να το γνωρίζει ο σύζυγός της, αν συμμετέχει σε κυνήγι, εάν διαπράξει μοιχεία και ο σύζυγος απέδειξε τη μοιχεία της, ή εάν είχε διαταχθεί με δικαστική απόφαση να ακολουθήσει τον άντρα της και δεν συμμορφώθηκε με την απόφαση του δικαστηρίου.

Ο Βυζαντινός Νόμος στο άρθρο 249 επιτρέπει στην γυναίκα να ζητήσει λύση του γάμου σε περίπτωση που δεν συνευρίσκεται σεξουαλικά με τον σύζυγό της για τρία χρόνια από την ημέρα του γάμου, αν ο σύζυγος προσπαθεί να την πείσει να διαπράξει μοιχεία, αν ο σύζυγος δεν μπορεί να επιβεβαιώσει ότι η γυναίκα του έχει μοιχεύσει, αν ο σύζυγος αφήνει την γυναίκα του τρία χρόνια ή περισσότερα (εγκατάλειψη συζυγικής σκέπης) είτε είναι εκτός ή εντός της χώρας, ή αν ο σύζυγος έχει απατήσει την γυναίκα του και συνεχίζει την μοιχεία παρά την συνεχή παρέμβαση άλλων. Ακολουθώντας, το άρθρο 250 επιτρέπει αίτημα διαζυγίου και από τα δύο μέρη σε περίπτωση που ένας από τους δύο ανέπτυξε ψυχιατρικά θέματα, αν ένας από τους δύο μεταστράφηκε στον μοναχισμό, αν ένας από τους δύο συνωμότησε κατά του βασιλείου ή γνώριζε για τέτοιο σχέδιο ή την πλοκή άλλων και δεν αποκάλυψε το μυστικό, αν κάποιος από τους δύο συνωμότησε κατά της ζωής του άλλου, αν εκδοθεί δικαστική απόφαση εναντίον ενός από τους δύο, ή αν κάποιος από τους δύο προσηλυτιστεί σε άλλη θρησκεία.

Η τροπολογία που περιέχεται στο νέο νομοσχέδιο που προετοιμάστηκε από το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο μπορεί να θεωρηθεί σημαντική σε σύγκριση με τον Βυζαντινό Νόμο. Το νομοσχέδιο ορίζει τη λύση του έγγαμου δεσμού στο άρθρο 78 ως «λύση των συζυγικών δεσμών με θάνατο ή δυνάμει απόφασης που συνάπτεται από το εκκλησιαστικό δικαστήριο που αφορά διαζύγιο, λύση ή ακύρωση γάμου». Το άρθρο 79 και πάλι τονίζει ρητά ότι δεν υπάρχει διαζύγιο εκτός από την αιτία της μοιχείας και εκτός από κάποιες προϋποθέσεις που πρέπει να

πληρούνται για να υπάρξει διαζύγιο⁸². Επιπλέον, το άρθρο 80 ορίζει ότι το δικαίωμα υποβολής αγωγής για διαζύγιο χάνεται αν περάσουν τρεις μήνες από όταν ο ένας σύντροφος αντιλήφθηκε την μοιχεία του άλλου, αφού αυτό το διάστημα μπορεί να επιτρέψει ρητή ή σιωπηρή συγχώρεση.

Εδώ απαιτείται μια διάκριση μεταξύ διαζυγίου και ακύρωσης του γάμου. Αν και τα δύο αποτελούν κλάδους του ίδιου σκοπού, δηλαδή της λήξης της συζυγικής ζωής μεταξύ των δύο μερών, υπάρχει μια ειδοποιός διαφορά. Με την ακύρωση του γάμου αναφερόμαστε στη νομική διαδικασία που ακυρώνει τον γάμο, δηλώνει ότι ο γάμος δεν ήταν έγκυρος και συνεπώς τα δύο μέρη είναι σαν να είναι άγαμοι και άρα μπορούν να παντρευτούν ξανά⁸³. Κατά το Βυζαντινό Νόμο η διαφορά μεταξύ ακύρωσης και διαζυγίου έγκειται στο γεγονός ότι ο άνδρας είναι αυτός που ζητά το διαζύγιο και η γυναίκα είναι αυτή που έχει το δικαίωμα να ζητήσει την ακύρωση ή λύση του γάμου, πράγμα που δείχνει επιρροή από τη Shari'a στο Χασεμιτικό Βασίλειο της Ιορδανίας⁸⁴

Στην περίπτωση, όμως, του τροποποιημένου νομοσχεδίου, η ακύρωση αποτελεί ζήτημα οικονομίας στις περιπτώσεις που ο λόγος της λύσης του συζυγικού δεσμού δεν είναι η μοιχεία. Συγκεκριμένα, το νομοσχέδιο ορίζει με λεπτομέρεια στα άρθρα 81-83 τους λόγους λύσης και ακύρωσης του έγγαμου δεσμού μεταξύ των δύο μερών, με τρόπο που αλλάζει σημαντικά η σχέση μεταξύ λύσης, ακύρωσης και διαζυγίου.

Συγκεκριμένα, το άρθρο 81 δίνει το δικαίωμα στον σύζυγο να ζητήσει λύση του γάμου αν δεν βρει την γυναίκα του παρθένα μετά τον γάμο, οπότε και πρέπει να ενημερώσει την εκκλησία ή τον ιερέα που είναι υπεύθυνος για το γάμο. Δεν ισχύει αυτός ο λόγος αν ο ίδιος ο σύζυγος ευθύνεται για την απώλεια της παρθενιάς, αν γνώριζε πριν τον γάμο και έδωσε ήδη συγχώρεση ή αν έχουν παρέλθει τρεις μήνες από την ημερομηνία του γάμου. Το ίδιο άρθρο επιτρέπει στον σύζυγο να ζητήσει λύση του γάμου αν η σύζυγος απέβαλε εκ προθέσεως ή αν η σύζυγος καταδικάστηκε από το αρμόδιο δικαστήριο με εντολή να ακολουθήσει τον σύζυγό της στη συζυγική κατοικία και εκείνη αρνήθηκε.

⁸² Αγωγή διαζυγίου δεν υποβάλλεται παρά μόνο από τον αθώο διάδικο και η αγωγή διαζυγίου πρέπει να υποβληθεί εντός τριών μηνών από την ημερομηνία που ο αθώος διάδικος έλαβε γνώση του γεγονότος της μοιχείας.

⁸³ Peskind Law Firm, “What is The Difference Between a Divorce and an Annulment”, υπάρχει στο <https://www.peskindlaw.com/what-is-the-difference-between-a-divorce-and-an-annulment/> (πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2022)

⁸⁴ al-dduraru al-sunīyya, “al-farqa bayna al-faskhi wa al-ṭalāaḡu” [Η διαφορά μεταξύ ακύρωσης και διαζυγίου], υπάρχει στο <http://bit.ly/3QZ28an> (πρόσβαση 12 Οκτωβρίου 2022)

Το άρθρο 82 ορίζει πως η σύζυγος έχει δικαίωμα να ζητήσει την ακύρωση του γάμου σε περίπτωση που ο σύζυγος απέχει από τα συζυγικά του καθήκοντα για διάστημα ενός έτους από την ημερομηνία του γάμου, εφόσον αυτό αποδεικνύεται ιατρικά, σε περίπτωση που ο σύζυγος εξωθεί την σύζυγό του σε μοιχεία ή να διαπράξει κάποιο έγκλημα, ή τέλος σε περίπτωση που ο σύζυγος κατηγορήσει τη σύζυγό του για μοιχεία και αδυνατεί να αποδείξει το γεγονός.

Τέλος, το άρθρο 83 αναφέρεται σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ένας από τους συζύγους έχει δικαίωμα να ζητήσει την ακύρωση του γάμου: (α) αν κάποιος από τους δύο συνωμότησε κατά της ζωής του άλλου, (β) αν ένας από τους δύο καταδικάστηκε για διάπραξη κακουργήματος, (γ) αν κάποιος από τους δύο έχει προσηλυτιστεί σε άλλη θρησκεία μετά το γάμο, (δ) αν ένας από τους συζύγους αποδείξει ότι ο άλλος είναι ομοφυλόφιλος, ή (ε) αν έχει εκδοθεί απόφαση από εκκλησιαστικό δικαστήριο ότι ένας από τους δύο είναι υπεύθυνος για την μη επιστροφή στην κοινή ζωή μετά από περίοδο διάστασης.

2.5. Επιπτώσεις γάμου

Πέραν των θετικών και αρνητικών προϋποθέσεων για τη σύναψη ενός γάμου και το ζήτημα της λύσης ή ακύρωσης ενός γάμου, η Εκκλησία εξετάζει με το εκκλησιαστικό δίκαιο τις επιπτώσεις/ αποτελέσματα του γάμου, δηλαδή τα δικαιώματα που προκύπτουν από τον γάμο και για τα δύο μέρη ή για το ένα από αυτά έναντι του άλλου. Αυτά τα δικαιώματα αφορούν το ζήτημα της επιμέλειας των παιδιών και το ζήτημα της κληρονομιάς.

Το δικαίωμα στην επιμέλεια δεν είναι παρά ένας νομικός όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει και να ορίσει τις διαδικασίες ή τη νομική σχέση μεταξύ των γονέων και του παιδιού όταν υπάρχει διαφωνία μεταξύ των δύο μερών. Στόχος είναι ο κατάλληλος γονέας, είτε η μητέρα είτε ο πατέρας, να μπορεί να φροντίσει το παιδί και να λάβει σημαντικές αποφάσεις για αυτό, με απώτερο σκοπό την προστασία του ίδιου του παιδιού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, όπως είδαμε και στο δεύτερο κεφάλαιο, δίνει ιδιαίτερη προσοχή στην ορθή ανατροφή των παιδιών για να μπορούν να ζουν με ασφάλεια και ειρήνη και σε μια πλήρη χριστιανική ζωή με τον Κύριο Ιησού Χριστό.

Ο Βυζαντινός Νόμος ορίζει το δικαίωμα της επιμέλειας στο τρίτο κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Εκπαίδευση και Διαμονή των Παιδιών». Συγκεκριμένα, το άρθρο 243 του Βυζαντινού Νόμου αναφέρει ότι τα παιδιά διαμένουν κατ' αρχήν με τον πατέρα τους για λόγους πατρικής εξουσίας και αυτός είναι υπεύθυνος για το μέγαλμά τους, και διαμένουν κατ' εξαίρεση με τη μητέρα τους λόγω ηλικίας για όσο χρειάζονται τη φροντίδα της, ειδικά μέχρι να συμπληρώσουν την ηλικία των

επτά ετών ή για όσο η μητέρα δεν προκαλεί διαζύγιο. Με βάση αυτό το άρθρο, οι ισχύοντες εκκλησιαστικοί νόμοι στην Ιορδανία δίνουν προτεραιότητα στην επιμέλεια των παιδιών στον πατέρα εκτός αν αυτός είναι η αιτία του διαζυγίου. Η μητέρα διατηρεί την επιμέλεια μέχρι την ηλικία των επτά ετών, και ακολούθως η επιμέλεια μεταβιβάζεται στον πατέρα. Το άρθρο 244 βεβαιώνει ότι σε περίπτωση διαζυγίου, τα παιδιά παραμένουν υπό τη φροντίδα του αθώου μέρους ενώ το άρθρο 245 ορίζει ότι το δικαστήριο εκτιμά τις περιστάσεις σε κάθε περίπτωση και αποφασίζει αναλόγως πού πρέπει να παραμείνουν τα παιδιά.

Με το νέο νομοσχέδιο, το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων προβαίνει σε ριζικές τροποποιήσεις όσον αφορά στο νόμο επιμέλειας λόγω της αυστηρότητας του Βυζαντινού νόμου που υποβιβάζει το δικαίωμα της μητέρας στην επιμέλεια των παιδιών της. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται στα άρθρα 65-70 που αφορούν την ανατροφή και διαμονή των παιδιών. Συγκεκριμένα, το άρθρο 65 του νέου νομοσχεδίου αναφέρει ότι τα παιδιά διαμένουν, σύμφωνα με τη γενική αρχή, στο συζυγικό σπίτι, και διαμένουν με τον πατέρα τους με βάση τη γονική εξουσία που έχει πάνω τους, και είναι αυτός που τους ανατρέφει και τους διδάσκει με τη συμμετοχή της μητέρας. Το άρθρο 66, ωστόσο, ξεκαθαρίζει ότι τα τέκνα διαμένουν με τη μητέρα τους, με δικαστική απόφαση, (α) αν τα παιδιά βρίσκονται στην επιμέλεια της μητέρας τους, (β) όταν ο γάμος διαλύεται με ευθύνη του πατέρα, και (γ) όταν υπάρχουν βάσιμοι λόγοι κατά τους οποίους ο πατέρας δεν μπορεί να τα αναθρέψει. Το ίδιο άρθρο διευκρινίζει ότι το δικαίωμα επιμέλειας μπορεί να ανακληθεί από το δικαστήριο σε περίπτωση αδυναμίας ανατροφής των παιδιών ή σε περίπτωση που ένας γονιός έχει προσηλυτιστεί σε άλλη θρησκεία.

Το σχέδιο προσδιορίζει ξεκάθαρα στο άρθρο 68 τους κατόχους του δικαιώματος επιμέλειας των παιδιών: (α) η μητέρα μέχρι τη συμπλήρωση των 18 ετών, (β) ο πατέρας με συμμετοχή, (γ) η γιαγιά είτε από την πλευρά της μητέρας είτε από την πλευρά του πατέρα, εφόσον το δικαστήριο κρίνει ποια από αυτές είναι καλύτερη για το συμφέρον των τέκνων σε περίπτωση λήξεως της επιμέλειας της μητέρας ή του πατέρα. Με βάση τα παραπάνω, βλέπουμε τη σοφία των καθιερωμένων εκκλησιαστικών νόμων, καθώς δίνουν προτεραιότητα στο δικαίωμα της επιμέλειας ελλείψει προβολών για τον κηδεμόνα και έδιναν προτεραιότητα στη μητέρα έως ότου τα παιδιά συμπληρώσουν την ηλικία των δεκαοκτώ ετών. Τότε τα παιδιά έχουν το δικαίωμα και την ελευθερία να επιλέξουν τον τόπο διαμονής του, είτε θέλουν να συνεχίσουν με τη μητέρα είτε να μετακομίσουν στο σπίτι του πατέρα. Δίνεται προτεραιότητα στον πατέρα, εκτός κι αν χάσει το δικαίωμά αυτό.

Αυτό που συνέβαινε παλαιότερα είναι ότι ο πατέρας μπορούσε να χρησιμοποιήσει το δικαίωμα στην επιμέλεια των παιδιών για να εκδικηθεί την μητέρα μετά τον χωρισμό. Το νέο νομοσχέδιο αναγνωρίζει ότι η μητέρα αναλαμβάνει πολλαπλούς ρόλους στην ανάπτυξη των παιδιών, ενώ το άρθρο 70 του νομοσχεδίου τονίζει ότι ζητήματα επιμέλειας πρέπει να εξετάζονται κατά προτεραιότητα. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι η υπόθεση επιμέλειας είναι από τις επείγουσες υποθέσεις που δεν υπόκεινται σε ανταλλαγή κανονισμών και η περίοδος εξέτασης της υπόθεσης επιμέλειας στο εκκλησιαστικό πρωτοδικείο δεν πρέπει να υπερβαίνει τους έξι μήνες και η περίοδος εξέτασης του αυτή η υπόθεση με το Εφετείο δεν υπερβαίνει τη διάρκεια των δύο μηνών.

Το ζήτημα της κληρονομιάς είναι εξίσου σημαντικό αφού η κληρονομιά είναι ένα από τα πιο σημαντικά δικαιώματα που αποκτούν οι άνθρωποι στον γάμο. Η Εκκλησία προστατεύει και υπερασπίζεται αυτό το δικαίωμα με βάση ορισμένες θρησκευτικές αντιλήψεις και ηθικές βάσεις, καθώς η Εκκλησία αναγνωρίζει την κληρονομιά ως καρπό όσων έχει κάνει ένα άτομο για την οικογένειά του και ως τρόπο προστασίας των κληρονόμων, ιδιαίτερα των παιδιών συμπεριλαμβανομένων και των ανάπηρων παιδιών απουσία του πατέρα ή της μητέρας ή και των δύο. Η Εκκλησία πιστεύει επίσης ότι όποιος κατέχει ένα πράγμα έχει δικαίωμα να το διαθέσει, είτε κατά τη διάρκεια της ζωής του είτε μετά το θάνατό του, ενώ στόχος είναι η προστασία της κοινωνίας από την απληστία και των συγκρούσεων εντός οικογενείας εξαιτίας της κληρονομιάς⁸⁵. Ο Βυζαντινός Νόμος ορίζει σχετικά τη κληρονομιά ως όσα αφήνει ο αποθανών, κάθε είδους χρήματα, ακίνητα και υποχρεώσεις μετά την αφαίρεση των χρεών, ενώ ο κληρονόμος είναι αυτός που κληρονομεί τον θανούντα, έμμεσα ή άμεσα, στο σύνολο ή μέρος των χρημάτων του, ανεξάρτητα από τί είναι τα χρήματα αυτά.

Στην Ιορδανία, το κληρονομικό δικαίωμα του άνδρα διαφέρει από αυτό της γυναίκας αφού, παρά την ισότητα που ορίζεται στο εκκλησιαστικό δίκαιο στη βάση και του αποστολικού «*οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληνας, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*»⁸⁶, ωστόσο τα εκκλησιαστικά δικαστήρια στην Ιορδανία έχουν επηρεαστεί από τη κοινωνία και τη Shari'a νόμο και έχουν υιοθετήσει αυτό που αναφέρεται στον ιορδανικό

⁸⁵ Υπενθυμίζεται σε αυτό το σημείο το περιστατικό που συνέβη μεταξύ του Χριστού και ενός ανθρώπου που Του ζήτησε να επέμβει προς τον αδελφό του για να μοιραστούν την κληρονομία. Ο Ιησούς διερωτήθηκε «*τίς με κατέστησεν κριτὴν ἢ μεριστὴν ἐφ' ὑμᾶς*», πρόσταξε όπως «*ὁρᾶτε καὶ φυλάσσετε ἀπὸ πάσης πλεονεξίας, ὅτι οὐκ ἔνι τῷ περισσεύειν τινὶ ἢ ζωὴ αὐτοῦ ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ*» και ολοκλήρωσε με την παραβολή του ἀνόητου πλουσίου. Βλέπε Λουκ. 12, 13-15

⁸⁶ Γαλάτας 3, 28

νόμο περί προσωπικής κατάστασης. Δηλαδή, τα εκκλησιαστικά δικαστήρια στην Ιορδανία εφαρμόζουν τις διατάξεις του ισλαμικού νόμου στους χριστιανούς όσον αφορά την κληρονομιά, παρά την ύπαρξη διατάξεων του εκκλησιαστικού δικαίου ικανές να επιβάλλουν την ισότητα και να δίνουν δικαιώματα με δίκαιο τρόπο. Κι αυτό συμβαίνει παρά τις πολλές προσπάθειες του Αρχιεπισκόπου Χριστοφόρου να εφαρμοστεί εκ νέου η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στο ζήτημα της κληρονομιάς, αφού υπάρχουν πολλά εμπόδια και αντιρρήσεις κυρίως εκ μέρους των ανδρών που ευνοούνται από τη Shari'a.

Συγκεκριμένα, το άρθρο 108 του Βυζαντινού Νόμου ορίζει ότι δεν υπάρχει διαφορά στα μερίδια των κληρονόμων, αρρένων ή θήλεων, ή των απογόνων ανδρών ή γυναικών. Αντίστοιχα, βλέπουμε ότι αυτό που παίρνει ο άνδρας από την κληρονομιά είναι το ίδιο με αυτό που παίρνει η γυναίκα, δηλαδή η αρχή είναι ότι η κληρονομιά μοιράζεται ισομερώς. Ορίζεται επίσης στο άρθρο 109 ότι τα εγγόνια αντικαθιστούν τους γονείς τους, σε περίπτωση που αυτοί έχουν πεθάνει προηγουμένως, και κληρονομούν το αντίστοιχο μερίδιο από τον παππού τους.

Ο Βυζαντινός Νόμος κάνει διάκριση μεταξύ κληρονομιάς με διαθήκη και κληρονομιάς χωρίς διαθήκη. Προτιμάται η διαθήκη και ελλείψει αυτής εφαρμόζεται το κανονικό δίκαιο, σύμφωνα με το κείμενο του άρθρου 105. Ο ίδιος νόμος διευκρινίζει τις διαιρέσεις της κληρονομιάς ελλείψει διαθήκης για απογόνους, προγόνους, αδέρφια και συγγενείς, δίνοντας προτεραιότητα στα παιδιά του αποθανόντος. Το άρθρο 116 αποτρέπει οποιαδήποτε διάκριση μεταξύ πραγματικών παιδιών και υιοθετημένων παιδιών αφού η κληρονομιά πρέπει να κατανέμεται ισομερώς ανάλογα με τον αριθμό των ατόμων, ενώ το άρθρο 117 ορίζει πως πρέπει να γίνεται ο διαμοιρασμός της περιουσίας μεταξύ των προγόνων αν ο αποθανών δεν έχει απόγονους. Τέλος, ως προς την κληρονομιά της συζύγου προς τον σύζυγό της, ο χήρος έχει το δικαίωμα, σύμφωνα με το κείμενο του άρθρου 118, να επωφεληθεί από το ένα τέταρτο του συνόλου των χρημάτων, εάν όλοι οι απόγονοι βρίσκονται υπό την κηδεμονία του, ενώ αν έχει παιδιά και είναι υπεύθυνος για την ανατροφή τους, τότε επωφελείται από ολόκληρη την κληρονομιά.

Όπως έχει αναφερθεί και στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, το νομοσχέδιο που έχει προετοιμαστεί από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων περί προσωπικής κατάστασης δεν περιλαμβάνει ακόμα προβλέψεις σχετικά με το δικαίωμα της κληρονομιάς. Αυτό συμβαίνει επειδή πρέπει να βρεθεί κοινή συνισταμένη μεταξύ των διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων και τοπικών εκκλησιών, αφού το νομοσχέδιο θα αφορά όλους τους Χριστιανούς ανεξαιρέτως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – ΙΣΛΑΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΙΟΡΔΑΝΙΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Όπως αναφέρθηκε ήδη και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η κατάσταση στην Ιορδανία, όπως και σε άλλες ισλαμικές χώρες, επηρεάζεται έντονα από το Ισλάμ, το Ισλαμικό Δίκαιο (Shari'a) και τα ισλαμικά ήθη και έθιμα. Αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από τις προσπάθειες της Ορθόδοξης Εκκλησίας να επιβάλει τα Χριστιανικά ιδεώδη και να επιβεβαιώσει την εφαρμογή του εκκλησιαστικού νόμου. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστούν με τη σειρά η έννοια του γάμου στη Shari'a και τα ζητήματα που αφορούν την σύναψη και τις συνέπειες του γάμου. Πρέπει να γίνει κατανοητό από την αρχή ότι στην περίπτωση του Χασεμιτικού Βασιλείου της Ιορδανίας, όπως και σε άλλες ισλαμικές χώρες, το Αστικό Δίκαιο συμπίπτει σε πολλά θέματα με το Ισλαμικό Δίκαιο. Το Χασεμιτικό Βασίλειο της Ιορδανίας κάνει διαχωρισμό μεταξύ του Αστικού Δικαίου και του Νόμου Προσωπικής Κατάστασης, με τον τελευταίο νόμο να προέρχεται από την Shari'a και να εφαρμόζεται συγκεκριμένα στους μουσουλμάνους.

3.1. Η έννοια του γάμου στη Shari'a

Η έννοια του γάμου μεταξύ Ισλάμ και Χριστιανισμού διαφέρει πολύ, όχι μόνο ως προς τον ορισμό αλλά και από κάθε άποψη. Πρώτο ζήτημα που οφείλουμε να εξετάσουμε είναι πως γίνεται κατανοητός ο γάμος στο Ισλάμ. Πηγή του νομικού πλαισίου Shari'a η οποία προκύπτει από τις διδασκαλίες του περιέχονται στο Κοράνι και στην προφορική και γραπτή παράδοση των μουσουλμάνων. Όπως με πολλά άλλα ζητήματα της ανθρώπινης ζωής, έτσι και το οικογενειακό ισλαμικό δίκαιο ρυθμίζεται απευθείας από το Κοράνι⁸⁷.

Για τους μουσουλμάνους, ο γάμος αποτελεί θρησκευτική υποχρέωση, ύψιστο καθήκον τους και πράξη θεάρεστη που οδηγεί στη θεία εύνοια και τη σωτηρία της ψυχής τους⁸⁸ ενώ παραδόσεις του Ισλάμ αναφέρουν ότι ο ίδιος ο Μωάμεθ είπε πως «ο άντρας που πεθαίνει εργένης είναι ο χειρότερος του ανθρώπινου είδους»⁸⁹. Το Κοράνι αναφέρεται στην θεία καταγωγή του

⁸⁷ Τζιανουδάκη Ν. *Ο Γάμος και το Διαζύγιο στο Ισλαμικό Δίκαιο – Ζητήματα που ανακύπτουν στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Δημόσιας Τάξης*, Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2008, σ. 12

⁸⁸ Τζιανουδάκη, *Ο Γάμος και το Διαζύγιο...*, ό.π., σ. 14

⁸⁹ Τζιανουδάκη *Ο Γάμος και το Διαζύγιο...*, ό.π., σ. 14, υποσημείωση 38

γάμου με τον εξής τρόπο: «Κι ο ΑΛΛΑΧ έκανε για σας συζύγους από το ίδιο γένος κι έκανε για σας – απ’ τις συζύγους σας – παιδιά και εγγόνια, και σας εφοδιάσαμε με τα καλύτερα»⁹⁰.

Η κατανόηση του Ισλάμ περί θείας καταγωγής του γάμου δεν πρέπει να συγκρίνεται με την αντίληψη στον Χριστιανισμό, επειδή ενώ εκ πρώτης όψεως μπορεί να φαίνεται παρόμοια, εντούτοις στο Ισλάμ αυτό το «θείκό δικαίωμα» στον γάμο λαμβάνει διαφορετικό περιεχόμενο. Στο Ισλάμ, ο γάμος παρουσιάζεται περισσότερο ως σύμβαση μεταξύ δύο μερών με στόχο την τεκνοποιία και την αναπαραγωγή, παρά την κοινή ζωή μεταξύ των δύο μερών και του Θεού, κάτι που προϋποθέτει αγάπη και αποτελεί ιερό μυστήριο.

Στο ζήτημα της απόλαυσης βρίσκεται και η ειδοποιός διαφορά με τον Χριστιανισμό. Στην αραβική γλώσσα γίνεται διάκριση μεταξύ της λέξης *zawāj* που αναφέρεται στον γάμο γενικά και στην λέξη *nikah* που αναφέρεται εντός του Ισλάμ στο συμβόλαιο γάμου. Η τελευταία λέξη συνδέεται με τη συνουσία, πράγμα που δείχνει στην ουσία πως ο ισλαμικός γάμος γίνεται αντιληπτός ως η σύμβαση που οδηγεί σε επιτρεπτή συνουσία⁹¹. Συνεπώς, ο γάμος γίνεται αντιληπτός από τους μουσουλμάνους νομικά ως ένα συμβόλαιο που δημιούργησε ο Θεός ως μέγας νομοθέτης, το οποίο ωφελεί τον άνδρα να μπορεί να απολαμβάνει τη γυναίκα και το αντίστοιχο⁹².

Η απόλαυση μιας γυναίκας αποτελεί δικαίωμα ενός άνδρα μόνο: δεν επιτρέπεται σε άλλο άνδρα να την απολαμβάνει είτε με σύμβαση είτε χωρίς. Αντίστοιχα επιτρέπεται μια γυναίκα να συνάπτει σχέση με ένα άνδρα, με τρόπο που επιτρέπει σε ένα άνδρα να απολαμβάνει και να παντρεύεται πολλές γυναίκες στο πλαίσιο της πολυγαμίας⁹³. Το Κοράνι αναφέρει σχετικά προς τους άνδρες ότι: «αν φοβάστε ν’ αδικήσετε τις ορφανές (σε περίπτωση γάμου) τα ορφανά, τότε να παντρεύεστε άλλες δύο ή τρεις ή τέσσερις γυναίκες της εκλογής σας»⁹⁴. Από αυτό το στίχο φαίνεται ξεκάθαρα ότι ο άνδρας μπορεί να παντρεύεται και να απολαμβάνει τις γυναίκες που επιθυμεί, δηλαδή να συνάψει γαμήλια σύμβαση μέχρι και με τέσσερις γυναίκες ταυτόχρονα.

Επιπλέον, μια συνήθεια που επικρατεί στους μη ορθόδοξους μουσουλμάνους (Σίιτες) και φανερώνει την συνεχιζόμενη υποδεέστερη θέση της γυναίκας στις αραβικές κοινωνίες, είναι οι

⁹⁰ *Το Ιερό Κοράνιο και μετάφραση των Εννοιών Του στην Ελληνική Γλώσσα* Σούρα ελ-Ναχλ [Η Μέλισσα], στίχος 72

⁹¹ WikiIslam, “Nikah (Sexual Consummation of Marriage)”, υπάρχει στο [https://wikiislam.net/wiki/Nikah_\(Sexual_Consummation_of_Marriage\)](https://wikiislam.net/wiki/Nikah_(Sexual_Consummation_of_Marriage)) (πρόσβαση 19 Ιανουαρίου 2023)

⁹² Abd al-Azim Sharaf al-Din, *kitābu al-ahwāl al-shakhsīya* [Βιβλίο προσωπικής κατάστασης], σ. 5

⁹³ bin ‘abdulazīz M., *kitābu muqadimāti al-nikāhi* [Βιβλίο εισαγωγής για το γάμο], σ. 203, υπάρχει στο <https://al-maktaba.org/book/12152/7#p3> (πρόσβαση 20 Οκτωβρίου 2022)

⁹⁴ *Κοράνιο*, Σούρα ελ-Νισά [Οι Γυναίκες], στίχος 3

λεγόμενοι γάμοι *mut'ah* (*zawāj al-mut'ah*) που έχουν προκαθορισμένη περίοδο ισχύος και ένας άνδρας μπορεί να πάρει όσες γυναίκες θέλει αν ακολουθήσει αυτή τη μορφή γαμικής συμφωνίας⁹⁵. Αυτό σημαίνει πως ένας Σίιτης έχει το δικαίωμα να έχει σεξουαλικές σχέσεις με οποιαδήποτε γυναίκα, ακόμα και για μια νύχτα, φτάνει να υπογράψει *mut'ah* μαζί της.

Στον ιορδανικό νόμο περί προσωπικής κατάστασης διακρίνεται έντονη η ισλαμική προσέγγιση περί γάμου. Το άρθρο 5 αναφέρει ότι «ο γάμος είναι σύμβαση μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας που επιτρέπει τη δημιουργία οικογένειας για την απόκτηση απογόνων». Η απόκτηση απογόνων αποτελεί τον βασικό λόγο ύπαρξης του γάμου, σε αντίθεση με τον Χριστιανισμό όπου η απόκτηση παιδιών είναι ευλογία και δώρο από τον Θεό ως αποτέλεσμα του γάμου και όχι ο στόχος αυτός καθαυτός. Επίσης στο Χριστιανισμό δεν βλέπουμε τον γάμο από καθαρά σεξουαλική όψη ενώ η πολυγαμία, ως μέσο ικανοποίησης των γήινων σωματικών επιθυμιών, απαγορεύεται⁹⁶.

3.2. Εμπόδια γάμου στη *Shari'a*

Αντίστοιχα και ως συνέπεια της διαφορετικής εννοιολογικής του γάμου στον ισλαμικό νόμο, υπάρχουν εμπόδια ή κωλύματα που σκοπό έχουν να οριοθετήσουν το δικαίωμα του άνδρα να απολαμβάνει σεξουαλικά μια γυναίκα, ούτως ώστε να αποτρέπεται, για παράδειγμα, σε ένα πατέρα από το να παντρευτεί την κόρη του, ή αντίστροφα. Τα εμπόδια διακρίνονται σε μόνιμα και προσωρινά. Ως μόνιμα εμπόδια ορίζονται όσες γυναίκες απαγορεύονται σε ένα μουσουλμάνο άνδρα να τις παντρευτεί⁹⁷ ενώ τα προσωρινά αναφέρονται σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου ισχύει τέτοια απαγόρευση. Αυτά ορίζονται στη τέταρτη Σούρα του Κορανιού που έχει τίτλο «Γυναίκες».

⁹⁵ Τζιανουδάκη *Ο Γάμος και το Διαζύγιο...*, ό.π., σ. 18

⁹⁶ Όσον αφορά στο ζήτημα της πολυγαμίας, ο Χριστιανισμός είχε από την αρχή ξεκάθαρη αντίληψη υπέρ της απόλυτης μονογαμίας, για αυτό και όπως είδαμε στο προηγούμενα κεφάλαια η ύπαρξη εν ισχύ προγενέστερου νόμιμου γάμου είναι απόλυτο κώλυμα για τη σύναψη νέου γάμου. Με τον Χριστιανισμό θεωρείται ότι ο άνθρωπος προόδευσε από την αδελφομιξία σε ένα ηθικά υψηλότερο επίπεδο να παίρνει για σύζυγο άτομο εκτός του συγγενικού κύκλου, και οι πολυγαμικές σχέσεις θεωρούνται εξαρχής αμαρτωλές όπως η μοιχεία. Για αυτό το λόγο και η τεκνοποιία δεν θεωρείται ο μοναδικός σκοπός του Χριστιανικού γάμου, αλλιώς θα επιτρεπόταν η πολυγαμία, Βλέπε Βαγιανός 2001, σ. 36 και 51-52.

⁹⁷ Bouziane A., *al-mawāni 'u al-shar' ta'ia li 'aqada al-zawāj* [Νομικά εμπόδια στο γαμικό συμβόλαιο], Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Νομικών και Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Mohamed Khider Biskra 2015-2016, σ. 6

Συγκεκριμένα, τα μόνιμα εμπόδια διαπραγματεύονται μεταξύ άλλων το ζήτημα της αιμομιξίας. Ένας άντρας δεν μπορεί να παντρευτεί με τους ανιόντες και κατιόντες του, δηλαδή, απαγορεύεται σε ένα άνδρα: (α) να παντρευτεί γυναίκα από την άμεση οικογένεια του όπως τη μητέρα ή την γιαγιά του είτε από την μεριά της μητέρας ή του πατέρα του, (β) να παντρευτεί τις κόρες του ή τα θηλυκά παιδιά των παιδιών του, και (γ) να παντρευτεί τα θηλυκά παιδιά του πατέρα του⁹⁸. Όσον αφορά την απαγόρευση της επιμειξίας, ο αριθμός των απαγορεύσεων είναι οι εξής: (α) η σύζυγος των προγόνων, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών του πατέρα ή του παππού, (β) η γυναίκα των απογόνων, δηλαδή οι γυναίκες των γιων ενός άνδρα, (γ) η μητέρα της συζύγου, και (δ) οι απόγονοι της συζύγου, συμπεριλαμβανομένων των θυγατέρων της⁹⁹.

Εδώ παρατηρούμε μια σημαντική διαφορά μεταξύ του ισλαμικού και του χριστιανικού νόμου, καθώς ο ισλαμικός νόμος δεν αναφέρει κανένα εμπόδιο στο γάμο των ξαδέλφων, δηλαδή στο γάμο συγγενών τέταρτου βαθμού. Αντίθετα, ο γάμος μεταξύ εξαδέλφων όχι μόνο δεν απαγορεύεται αλλά και αποτελεί πρακτική που ενθαρρύνεται στην ισλαμική κοινωνία, όπως και ο γάμος ενός άντρα με την κόρη ενός εκ των αδελφών του, ο οποίος εθιμικά τείνει να θεωρηθεί και δικαίωμά του¹⁰⁰.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι οι μουσουλμάνοι νομικοί διαφωνούν ως προς την απαγόρευση της επιμειξίας μέσω μοιχείας και υπάρχει διχασμός μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, οι οπαδοί της σχολής σκέψης των Hanafi και της σχολής Hanbali αποδέχονται την απαγόρευση της επιμειξίας μέσω μοιχείας, δηλαδή αν κάποιος μοιχεύει με μια γυναίκα, του απαγορεύεται να συνάψει σχέση με απογόνους ή προγόνους της αφού θεωρείται πως με μια γυναίκα, παντρεύεται τη μητέρα της ή τις κόρες της. Αντίθετα, τόσο η σχολή σκέψης των Shafi'i όσο και τη σχολή σκέψης των Maliki, δεν θεωρούν τη μοιχεία ως απαγορευμένη στη βάση διήγησης ότι ο προφήτης Μωάμεθ όταν ρωτήθηκε για έναν άντρα που διέπραξε μοιχεία με μια γυναίκα και ήθελε να την παντρευτεί είπε «δεν απαγορεύεται αυτό που απαγορεύεται, αλλά αυτό που επιτρέπεται¹⁰¹. Ο γάμος ωστόσο με μοιχαλίδα ή μοιχό απαγορεύεται εκτός κι αν και οι δυο μετανοούν¹⁰².

⁹⁸ Bouziane, *al-mawāni 'u...*, ό.π., σ. 8

⁹⁹ Κοράνιο, Σούρα αλ-Νίσα [Οι Γυναίκες], στίχοι 22-23

¹⁰⁰ Τζιανουδάκη *Ο Γάμος και το Διαζύγιο...*, ό.π., σ. 28

¹⁰¹ Bouziane, *al-mawāni 'u...*, ό.π., σ. 15

¹⁰² bin Meshri A.H., *al-jarāyimu al-usarytu - dirāsāta muqārana bayna al-sharī'atu wa al-qānūn* [Οικογενειακά Εγκλήματα: Συγκριτική Ανάλυση μεταξύ της Shari'a και του νόμου], Πανεπιστήμιο Mohamed Khider Biskra 2007-2008, σ. 217

Τέλος υπάρχει απαγόρευση γάμου λόγω θηλασμού¹⁰³ που αφορά τόσο στον γάμο κάποιου με γυναικά που θηλάζει όσο και με γυναικά με την οποία είναι ομογάλακτοι, δηλαδή θήλασαν την ίδια γυναικά. Ο ίδιος ο προφήτης Μωάμεθ θεωρείται ότι αντιμετώπιζε την συγγένεια μέσω θηλασμού ως πραγματική συγγένεια λέγοντας πως «ότι απαγορεύεται λόγω συγγένειας απαγορεύεται και λόγω θηλασμού»¹⁰⁴. Συνεπώς, οι γυναίκες που απαγορεύονται στους άνδρες λόγω θηλασμού είναι: (α) η μητέρα του μέσω του θηλασμού, η μητέρα της μητέρας του και η μητέρα του πατέρα του, (β) τα θηλάζοντα αδέρφια και τα ανίψια του, (γ) οι θείες του και οι θείες της μητέρας μέσω θηλασμού, και (δ) η μητέρα και η γιαγιά της συζύγου¹⁰⁵.

Όσον αφορά τις προσωρινές απαγορεύσεις, δηλαδή τα σχετικά κωλύματα του ισλαμικού γάμου, αυτές αφορούν τη σύναψη γάμου διαδοχικά με δύο αδελφές ή τη θεία της συζύγου από την μητρική ή πατρική γραμμή, εξ αίματος ή εξ αγχιστείας¹⁰⁶, η σύναψη γάμου με την ίδια γυναίκα έπειτα από μεγάλο ανέκκλητο διαζύγιο ή χωρίς να περάσει η περίοδος αναμονής μετά από γάμο της γυναίκας με άλλο άνδρα, η σύναψη γάμου με μια γυναίκα η οποία βρίσκεται σε περίοδο αναμονής ή είναι παντρεμένη με άλλον άνδρα. Η απαγόρευση γάμου με ήδη παντρεμένη γυναίκα φεύγει με το θάνατο του συζύγου της ή μετά από διαζύγιο και αφού περάσει η περίοδος αναμονής¹⁰⁷.

Ακόμα ένα σημαντικό ζήτημα που υπάρχει παρομοίως και στον Χριστιανισμό αφορά τη θρησκευτική καταλληλότητα του προσώπου για σύναψη γάμου. Στην περίπτωση του Ισλάμ, ακατάλληλο πρόσωπο θεωρείται άντρας μη μουσουλμάνος ή γυναίκα που δεν ανήκει σε κάποια από τις θρησκείες που αναφέρονται στο Κοράνι, δηλαδή Χριστιανή ή Εβραία¹⁰⁸. Η απαγόρευση σε γυναίκα να παντρευτεί μη μουσουλμάνο δεν είναι προσωρινή και αφορά την προστασία της, για αυτό και τα δύο άτομα ενθαρρύνονται να γίνουν μουσουλμάνοι¹⁰⁹. Αντίστοιχα απαγορεύεται απόλυτα σε μουσουλμάνο να παντρευτεί ειδωλολάτρη, αποστάτη ή ινδουιστή (κατά λέξη, αγελαδολάτρη), εκτός κι αν ασπαστεί το Ισλάμ.

¹⁰³ Κοράνιο, Σούρα αλ-Νίσα [Οι Γυναίκες], στίχος 23

¹⁰⁴ Muḥim bin Hajjāj A.H., *sahīh muslim* [Πραγματικός Μουσουλμάνος], dar al-rashid li-miktab wā al-qurān al-karīm 2010, αριθμός του χαντίθ 1380, σ. 577

¹⁰⁵ Bouziane, *al-mawānī 'u...*, ό.π., σ. 18

¹⁰⁶ Τζιανουδάκη, *Ο Γάμος και το Διαζύγιο...*, ό.π., σ. 29

¹⁰⁷ Bouziane, *al-mawānī 'u...*, ό.π., σ. 32

¹⁰⁸ Τζιανουδάκη *Ο Γάμος και το Διαζύγιο...*, ό.π., σ. 30

¹⁰⁹ Shambi M.M., *ahkām al-usra fī al-islam - dirāsāta muqāranātī bayni fiqatī al-madhāhiba al-sitāta wa al-madhāhabu al-ja'farī* [Οικογενικό δίκαιο στο Ισλάμ: συγκριτική μελέτη μεταξύ των έξι σχολών σκέψης και της σχολής σκέψης των Ja'fari], dar al-jāmi'ya, Αλεξάνδρεια 1983, σ. 208

3.3. Η έννοια του διαζυγίου στη Shari'a

Η ισλαμική θρησκεία νομιμοποίησε το διαζύγιο για όταν η συζυγική ζωή γίνεται αδύνατη μεταξύ των δύο μερών, όπως αναφέρεται στις χαντίθ του Μωάμεθ και θεωρείται ως το πιο το πιο μισητό νόμιμο πράγμα στον Θεό. Κατά συνέπεια, το διαζύγιο στο Ισλάμ – όπως στον Χριστιανισμό - είναι επιτρεπτό, αλλά δεν είναι ευάρεστο στον Θεό. Το διαζύγιο στην αραβική γλώσσα αλλά και στο Ισλάμ¹¹⁰ γίνεται αντιληπτό ως η λύση των δεσμών του γάμου και η λήξη της συζυγικής σχέσης. Αυτό, συνδεδεμένο με την αντίληψη του γάμου ως σύναψη συμφωνίας¹¹¹ επικεντρώνεται κυρίως στην διατύπωση του διαζυγίου ως ο τρόπος λήξης του γάμου.

Αυτό συμβαίνει επειδή το διαζύγιο στο Ισλάμ πραγματοποιείται αμέσως και χωρίς άλλη προϋπόθεση μόλις ο άνδρας πει τη λέξη *ṭalāq* που σημαίνει «αποκήρυξη», δηλαδή απλά με την ανακοίνωση στη γυναίκα ότι είναι χωρισμένη. Στο Κοράνι αναφέρεται ρητά πως διαζύγιο επιτρέπεται μόνο δυο φορές και μετά από αυτό οι δύο θα πρέπει είτε να μένουν μαζί με καλή πρόθεση είτε να χωρίσουν ευγενικά¹¹². Αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι ο άντρας μπορεί να χωρίσει τη γυναίκα του τρεις φορές, αλλά στην τρίτη το διαζύγιο είναι οριστικό. Είναι σχεδόν περιττό να αναφερθεί ότι το δικαίωμα διαζυγίου στο Ισλάμ είναι μόνο για τον άνδρα.

Στον ισλαμικό νόμο γίνεται διάκριση μεταξύ τριών τύπων διαζυγίων, όπως προκύπτουν από τα πιο πάνω εδάφια του Κορανιού: το ανακλητό διαζύγιο (*ṭalāq raj' a*), το μικρό διαζύγιο (*al-baynuna al-sughra*) και το μεγάλο διαζύγιο (*al-baynuna al-kubra*). Αυτοί οι τύποι συνδέονται με τον αριθμό των διαζυγίων ενός άνδρα με μια γυναίκα και ανάλογα με τον τύπο υπάρχουν και συγκεκριμένα επακόλουθα. Συγκεκριμένα:

1. Το ανακλητό διαζύγιο είναι το διαζύγιο το οποίο δεν ακυρώνει τον γάμο και κατά το οποίο ο σύζυγος μπορεί να πάρει πίσω τη γυναίκα του όσο αυτή βρίσκεται στην περίοδο αναμονής¹¹³, ακόμη και χωρίς τη συγκατάθεσή της. Αυτό συμβαίνει όταν ο σύζυγος λέει

¹¹⁰ Kishk A.H., *fi rihab al-tafsīr* [Εκ βαθέων εξήγηση], τόμος Α', al-maktab al-masrī al-hadīth, σ. 447

¹¹¹ Al-Kubāisi A., *al-ahwāl al-shakhṣiyya fī al-fiqā wa al-qadā' wāl-qanūn* [Η προσωπική κατάσταση στην νομολογία, στη δικαιοσύνη και το δίκαιο], Baghdad dar al-nasher 1977

¹¹² Κοράνιο, Σούρα αλ-Μπάκαρα [Η Αγγελάδα], στίχος 229

¹¹³ Η περίοδος αναμονής ή 'iddah ισοδυναμεί με τρεις έμμηνες ρύσεις ή ουσιαστικά τρεις σεληνιακούς μήνες. Έχει σκοπό να δώσει στο ζευγάρι μια ευκαιρία για συμφιλίωση, καθώς και αποτελεί ένα μέσο για να διασφαλίσει ότι η σύζυγος δεν είναι έγκυος. Αν ο σύζυγος δεν επιστρέψει στη γυναίκα του μετά από αυτό το διάστημα, τότε το διαζύγιο δεν ανακαλείται. Η ίδια περίοδος αναμονής ισχύει και σε περίπτωση χηρείας.

τη λέξη *ḥalāl* μια φορά στη γυναίκα του (πρώτο διαζύγιο) και μετά έχει το δικαίωμα να την πάρει πίσω.

2. Αν το πρώτο διαζύγιο δεν ανακληθεί, έχουμε το λεγόμενο μικρό ανέκκλητο διαζύγιο μετά από το οποίο ο σύζυγος μπορεί να παντρευτεί ξανά τη γυναίκα με νέο συμβόλαιο γάμου και νέα προίκα¹¹⁴.
3. Τέλος, το μεγάλο ανέκκλητο διαζύγιο έρχεται μετά την τρίτη αποκήρυξη της γυναίκας από τον άνδρα και δεν υπάρχει δυνατότητα να επιστρέψει η σύζυγος στον άντρα εκτός αν αυτή στο ενδιάμεσο έχει παντρευτεί και χωρίσει¹¹⁵. Ο δε γάμος αυτός στο ενδιάμεσο οφείλει να είναι πραγματικός και όχι προσποιητός ενώ μετά το διαζύγιο ή το θάνατο του ενδιάμεσου συζύγου, πρέπει να γίνει σεβαστή η περίοδος αναμονής.

Για το διαζύγιο υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις όπως έχουν οριστεί από μουσουλμάνους νομικούς. Πρώτα από όλα, πρέπει να έχει ξεκάθαρη μορφή, δηλαδή να είναι γραμμένο ξεκάθαρα σε έντυπη μορφή ή μέσω ξεκάθਾਰου σημείου, αλλιώς εμποδίζεται η εφαρμογή του¹¹⁶. Επίσης, για να υπάρξει διαζύγιο, πρέπει να υπάρχει συμβόλαιο γάμου σε ισχύ μεταξύ δύο συζύγων, πράγμα που σημαίνει πως δεν επιτρέπεται διαζύγιο πριν την ολοκλήρωση του συμβολαίου γάμου. Αυτός που ζητά διαζύγιο πρέπει να είναι ενήλικας και δεν πρέπει να ευθύνεται για τους λόγους που οδηγούν στο διαζύγιο, ενώ δεν επιτρέπεται κάποιος να χωρίσει χωρίς τη θέλησή του. Τέλος, αυτός που ζητά διαζύγιο πρέπει να είναι υγιής, πράγμα που σημαίνει ότι το διαζύγιο ενός παράφρονα, ενός νεκρού ή ενός αναίσθητου ατόμου δεν επιτρέπεται¹¹⁷.

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι όπως και στο νομοσχέδιο περί προσωπικής καταστάσεως που ετοιμάστηκε από το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, έτσι και στον ισλαμικό νόμο υπάρχει διάκριση μεταξύ διαζυγίου και ακύρωσης του γάμου. Από τη σχολή των Hanafi ο τίθεται ένας γενικός κανόνας για αυτή τη διάκριση: κάθε χωρισμός που γίνεται από την πλευρά του συζύγου και δεν μπορεί να γίνει από την πλευρά της γυναίκας είναι διαζύγιο ενώ κάθε χωρισμός που προκύπτει από την πλευρά της γυναίκας και δεν μπορεί να γίνει από την πλευρά

¹¹⁴ al-Saleh R., “mā hīya ‘iddatu al-ḥalāaḥ” [Πόσο πάει η περίοδος αναμονής του διαζυγίου], υπάρχει στο <http://bit.ly/3XpR5tl> (πρόσβαση στις 15 Αυγούστου 2022). Η προίκα ή mahr είναι ένα χρηματικό ποσό ή περιουσία ή δώρο που δίνει ο σύζυγος στη γυναίκα πριν τον γάμο

¹¹⁵ Κοράνιο, Σούρα αλ-Μπάκαρα [Η Αγγελάδα], στίχος 230

¹¹⁶ *al-mausu'ah al-fiqhiyah al-Kuwaitiyah* [Εγκυκλοπαίδεια Ισλαμικής Νομολογίας του Κουβέιτ], σ. 19-25

¹¹⁷ ibn al-Sayyid Salem, *Sahīh fiqh al-sūnna* [Η ορθή νομολογία της Σούννα], σ. 236-241

του συζύγου, είναι ακύρωση¹¹⁸, όπως, για παράδειγμα το δικαίωμα της γυναίκας να ακυρώσει τον γάμο αν ο σύζυγος είναι ανίκανος.

Οι Χαναφίτες είναι η σχολή σκέψης στην οποία βασίζεται το νομικό πλαίσιο του Χασεμιτικού Βασιλείου της Ιορδανίας από την ίδρυσή του, για αυτό και η ακύρωση του γάμου εκ μέρους της γυναίκας ισχύει στη χώρα για μια σειρά από λόγους. Η ακύρωση επέρχεται σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο μετά από παραβίαση μιας από τις διατάξεις του συμβολαίου γάμου ή τις απαιτήσεις του συμβολαίου. Αυτό περιλαμβάνει τη δέσμευση του συζύγου να προσφέρει διατροφή στη γυναίκα του. Σε περίπτωση που η γυναίκα αγνοούσε πριν τη σύναψη του γαμικού συμβολαίου την οικονομική κατάσταση του άνδρα και αν η υποσχόμενη διατροφή δεν παρέχεται, τότε η γυναίκα έχει το δικαίωμα να ζητήσει την ακύρωση του γάμου και ο δικαστής έχει το δικαίωμα να εξετάσει την υπόθεση αυτή¹¹⁹.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο άνδρας έχει το δικαίωμα να ακυρώσει το γάμο αν η σύζυγος δεν ήταν παρθένα όταν την παντρεύτηκε, εφόσον δεν το γνώριζε. Εάν ο άνδρας το γνώριζε, χάνεται το δικαίωμα ακύρωσης και δικαιούται μόνο διαζύγιο, κι αυτό γιατί σε περίπτωση που η γυναίκα βρεθεί μη παρθένα, και ο άντρας δεν το γνωρίζει, τότε ο γάμος λύνεται και δεν της δίνεται κανένα οικονομικό δικαίωμα, χάνει δηλαδή το δικαίωμα στην προίκα¹²⁰. Τέλος, πολύ σημαντικός λόγος διαζυγίου είναι η αποστασία (riddah) από το Ισλάμ. Αυτός ο όρος συνδέεται άμεσα με την απαγόρευση των γαμικών συμβολαίων με μη μουσουλμάνους και αποστάτες, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα και δηλώνει ότι σε περίπτωση που ένας από τους συζύγους εγκαταλείπει το Ισλάμ πριν από τη σεξουαλική επαφή των δύο μερών, το συμβόλαιο γάμου λύνεται απευθείας.

3.4. Επιμέλεια και κληρονομιά στη Shari'a

Όπως και στην περίπτωση του Χριστιανισμού, έτσι και στο Ισλάμ, από τον γάμο προκύπτουν κάποιες συνέπειες που αφορούν την επιμέλεια των παιδιών και την κληρονομιά. Η επιμέλεια έχει

¹¹⁸ Ibn al-Hammam K., *fath al-qadir*, τόμος τρίτος, σ. 21· Al-Kasani A., *al-bada'i*, τόμος τρίτος, σ. 617

¹¹⁹ al-Sawy A., *kitab hashiat al-sāwi a'la al-sharh al-saghir = bi lughat al-sālik li'aqrab al-masalik* [Η υποσημείωση του αλ Σάουι στην μικρή εξήγηση στη γλώσσα του ταξιδιώτη στην πλησιέστερη οδό], σ. 745, υπάρχει στο <https://shamela.ws/book/21607/1465#p1> (πρόσβαση στις 21 Νοεμβρίου 2022)

¹²⁰ IslamWeb, “huquq al-zawjajn ‘inda al-ṭalāqi idhā tabayana āna al-zawjah laysat bikrā” [Τα δικαιώματα των συζύγων στο διαζύγιο αν η σύζυγος δεν βρεθεί παρθένα], δημοσιεύθηκε στις 17 Ιουνίου 2015 στο <http://bit.ly/3HhWtcb> (28 Νοεμβρίου 2022)

οριστεί στην ισλαμική νομολογία με διάφορους τρόπους. Η σχολή των Χανάφι την ορίζει ως «η μητέρα που κρατά το παιδί της στο πλευρό της, το χωρίζει από τον πατέρα του για να είναι μαζί της, ώστε να το φροντίζει, να το κρατά και πλένει τα ρούχα του». Η σοφία πίσω από την ύπαρξη του δικαιώματος της επιμέλειας στο Ισλάμ συνδέεται με τη φροντίδα και τη διατήρηση των παιδιών. Μόνο όταν δεν υπάρχει γυναίκα κοντά στο παιδί, η επιμέλεια περνά στους άνδρες. Η σκέψη πίσω από αυτή τη διάκριση βασίζεται στην κατανόηση ότι η γυναίκα είναι πιο ευγενική και υπομονετική ώστε να μεγαλώσει τα παιδιά της, και όταν φτάσουν στην εφηβεία, η επιμέλεια περνά στον πατέρα.

Σύμφωνα με τη σχολή σκέψης των Χανάφι η επιμέλεια δίνεται σε σειρά προτεραιότητας στη μητέρα του παιδιού, μετά στη μητέρα της μητέρας και μετά στη μητέρα του πατέρα. Ακολούθως στη σειρά προτεραιότητας είναι οι αδερφές του παιδιού, μετά οι αδερφές της μητέρας, μετά οι κόρες της αδερφής της μητέρας, μετά οι κόρες του αδερφού της μητέρας, και τέλος οι αδερφές του πατέρα¹²¹. Μόνο όταν δεν εξαντληθούν οι πιο πάνω δυνατότητες η επιμέλεια περνά στους άνδρες, κατά σειρά προτεραιότητας τον πατέρα, μετά τους παππούδες, τα αδέρφια και τα παιδιά τους, τους θείους και τέλος άλλους¹²².

Επιπλέον, κατά την ισλαμική νομολογία, υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις σχετικά με τη ρύθμιση του δικαιώματος στην επιμέλεια ενός παιδιού: (α) ο κηδεμόνας πρέπει να είναι ενήλικας, (β) η παραφροσύνη θεωρείται εμπόδιο στην επιμέλεια, γι' αυτό απαιτείται ο κηδεμόνας να έχει σώας τας φρένας και να είναι υγιής, (γ) ο κηδεμόνας πρέπει να είναι μουσουλμάνος, (δ) ο κηδεμόνας πρέπει να έχει καλή υπόληψη, δηλαδή να μην είναι γνωστός για ανηθικότητα, κατανάλωση αλκοόλ, κλοπή και μοιχεία, (ε) ο κηδεμόνας πρέπει να μπορεί να φροντίζει τις υποθέσεις του ανάδοχου παιδιού. Όλοι οι παραπάνω όροι είναι συγκεκριμένοι και μόλις παραβιαστούν ο κηδεμόνας χάνει το δικαίωμα επιμέλειας, είτε είναι άνδρας είτε γυναίκα.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που υπάρχει σχετικά με το δικαίωμα στην επιμέλεια των παιδιών αφορά την περίπτωση που υπάρχει διαφωνία μεταξύ της μητέρας και του πατέρα για την επιμέλεια των παιδιών μετά την ηλικία των επτά ετών όταν η επιμέλεια περνά από την γυναίκα στον άνδρα. Ακόμα ένα σημαντικό πρόβλημα προκύπτει στην περίπτωση που το άνδρας πεθάνει και η οικογένειά του αιτείται την επιμέλεια των παιδιών. Σε τέτοια περίπτωση, η γυναίκα χάνει την

¹²¹ Fleih A.M., “al-ḥaḍānah fī al-fiqh al-islāmī” [Η επιμέλεια στην Ισλαμική νομολογία], *Περιοδικό του Κολλεγίου Βασικής Εκπαίδευσης*, ειδικό τεύχος, πρακτικά του 19^{ου} επιστημονικού συνεδρίου 2019, σ. 516

¹²² Fleih, “al-ḥaḍānah...”, ό.π., σ. 516

επιμέλεια των παιδιών της μόλις πανδρευτεί με άλλο άνδρα. Αυτά δείχνουν πόσο εύκολα μπορεί να διαστρεβλωθεί ο γενικός σκοπός της επιμέλειας των παιδιών, που είναι η ευημερία τους, με τα παιδιά να μετατρέπονται σε αντικείμενο που ψάχνει ιδιοκτήτη.

Τέλος, όσον αφορά στο δικαίωμα στη κληρονομιά στο Ισλάμ, πρέπει αρχικά να τονιστεί ότι αυτό οι μουσουλμάνοι θεωρούν την παραχώρηση κληρονομιάς τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες ως ένα σημαντικό επίτευγμά της θρησκείας τους. Στην προισλαμική περίοδο, μόνο ο άνδρας είχε εξ ολοκλήρου δικαίωμα στην κληρονομιά, ενώ το Ισλάμ επιτρέπει μερική κατανομή κληρονομιάς και στη γυναίκα¹²³.

Το Ισλάμ θεωρεί την ισότητα στην κληρονομιά των ανδρών και των γυναικών ως παραβίαση του φυσικού νόμου και της δικαιοσύνης, καθώς παρουσιάζεται ως απαραίτητο να δίνεται προτίμηση στους άνδρες έναντι των γυναικών για διάφορους λόγους συμπεριλαμβανομένου του ότι ο άνδρας έχει περισσότερη ανάγκη από χρήματα από τη γυναίκα. Συνεπώς το μερικό δικαίωμα που δόθηκε στις γυναίκες παρουσιάζεται η χρυσή τομή μεταξύ των όσων ίσχυαν την «περίοδο της άγνοιας» πριν το Ισλάμ (*jāhilīyah*) και όσων ισχύουν στους «Ρωμιούς», δηλαδή τους Χριστιανούς. Ο ισλαμικός νόμος και τα εδάφια από το Κοράνι που ισχύουν στην Ιορδανία και επηρεάζουν όπως είδαμε ήδη ακόμα και τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, καθορίζουν πως διαμοιράζεται η κληρονομιά μεταξύ ανδρών και γυναικών¹²⁴.

Πρώτα από όλα, το αρσενικό παιδί παίρνει το διπλάσιο μερίδιο κληρονομιάς από αυτό του θηλυκού παιδιού. Επίσης, αν ο αποθανών έχει δύο γονείς και δύο παιδιά εν ζωή, τότε το ένα έκτο της κληρονομιάς δίνεται στους γονείς του. Αν όμως δεν υπάρχουν παιδιά ή σύζυγος, τότε ο πατέρας παίρνει τα δύο τρίτα και η μητέρα το ένα τρίτο, ενώ αν υπάρχουν αδέρφια, τότε τα πέντε έκτα της κληρονομιάς δίνονται στον πατέρα και το ένα έκτο στη μητέρα. Τρίτον, εάν ο αποθανών δεν είχε παιδιά ή γονείς και είχε έναν αδελφό και αδελφές, τότε δίνεται στον αδελφό το διπλάσιο μερίδιο των αδελφών τους, ενώ αν είχε έναν αδερφό, τότε όλη η περιουσία περνάει απευθείας σε αυτόν. Τέταρτον, σε περίπτωση θανάτου της συζύγου, η μισή κληρονομιά δίνεται στον σύζυγο αν

¹²³ Abdel-Wahhab Q., *mirāth al-marāh fī al-sharī‘a al-islāmīa wa al-qawānīn al-muqarranah* [Η κληρονομιά των γυναικών στον Ισλαμικό νόμο και συγκριτικούς νόμους], dar al-Hamid, Αμάν 2008, σ. 22

¹²⁴ al-Hatalani M.A., “ba‘da aḥkām al-mawārīth fī al-sharī‘a al-islāmīa muqāranah binadhīratihā fī shārāyī‘a al-gharb” [Ορισμένες διατάξεις περί κληρονομικότητας στο ισλαμικό δίκαιο σε σύγκριση με τις αντίστοιχες τους στους δυτικούς νόμους], *Electronic Interdisciplinary Miscellaneous Journal*, τεύχος 43 (2021), σ. 9

δεν υπάρχουν παιδιά, αλλά αν υπάρχουν παιδιά, τότε ο σύζυγος παίρνει το ένα τέταρτο της κληρονομιάς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στόχος αυτής της διπλωματικής εργασίας είναι, βασισμένη στη συγκριτική αναλυτική μέθοδο, να εξεταστεί ο θεσμός του γάμου στην Ιορδανία, όπως κανονίζεται νομικά τόσο στην Ορθόδοξη Εκκλησία όσο και στο Ισλάμ. Στο πρώτο κεφάλαιο είδαμε τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με το μυστήριο του γάμου όπως περιλαμβάνονται στο Κανονικό Δίκαιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και πρέπει να εφαρμόζονται για τους και από τους Ορθόδοξους Χριστιανούς. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάσαμε συγκριτικά στοιχεία του Βυζαντινού Οικογενειακού Νόμου όπως αυτός εφαρμόζεται μέχρι σήμερα στην Ιορδανία και στοιχεία του νέου νομοσχεδίου περί προσωπικής καταστάσεως όπως προετοιμάστηκε από το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων. Τέλος στο τρίτο κεφάλαιο εξετάσαμε αντίστοιχα τα στοιχεία όπως ισχύουν στο Ισλαμικό δίκαιο και στην Ιορδανία.

Τα δικαιώματα των Χριστιανών που προκύπτουν από τους νόμους περί προσωπικής κατάστασης στη Μέση Ανατολή γενικότερα και συγκεκριμένα στην Ιορδανία επανήλθαν στην επικαιρότητα τα τελευταία χρόνια μετά την έκκληση του Αρχιεπισκόπου Χριστοφόρου Ατάλλα για ριζοσπαστική αναθεώρηση του συστήματος. Όπως έχει γίνει αντιληπτό από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο, οι οικογενειακοί κανόνες που περιλαμβάνονται στον Βυζαντινό Νόμο, ο οποίος ισχύει από τη Βυζαντινή και μετέπειτα Οθωμανική περίοδο, είναι εν πολλοίς απηρχαιωμένοι, δεν συνάδουν απόλυτα με το πνεύμα του Κανονικού Δικαίου, και δεν μπορούν εύκολα να αντιμετωπίσουν προβλήματα της σημερινής εποχής. Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστοφόρος, αντιλαμβανόμενος αυτά τα προβλήματα, πίστεψε στην ανάγκη αφενός να γίνονται σεβαστοί οι κανόνες της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης και αφετέρου στην ανάγκη για ένα σύγχρονο νόμο που να απαντά στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Χριστιανική οικογένεια σήμερα.

Το πρώτο βήμα έγινε για την αναθεώρηση των νόμων προσωπικής κατάστασης με το νέο νομοσχέδιο που ακόμα βρίσκεται υπό έγκριση. Όπως έγινε ξεκάθαρο στο δεύτερο κεφάλαιο, το νέο νομοσχέδιο είναι σαφώς μια πολύ σημαντική αναθεώρηση των κανόνων και σε αρκετά σημεία αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε στο τέλος του δεύτερου κεφαλαίου, παραμένουν ακόμα εμπόδια για την εφαρμογή του και απαιτείται επίλυση του ζητήματος των κληρονομικών δικαιωμάτων. Σε αυτό το σημείο παρατηρείται και η μεγαλύτερη αντίσταση από τους άνδρες, οι οποίοι είναι συνηθισμένοι στα περισσότερα δικαιώματα που τους αναγνωρίζονται ήδη. Αυτό το ακανθώδες ζήτημα της κληρονομιάς φανερώνει και την έκταση της

επιρροή των σχετικών στοιχείων του Ισλαμικού νόμου, όπως εφαρμόζεται στην Ιορδανία, πάνω στην Χριστιανική κοινότητα.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει διάφορα στοιχεία που αφορούν στον Ισλαμικό γάμο. Από αυτή την εξέταση προκύπτουν δύο βασικά συμπεράσματα. Αφενός γίνεται αντιληπτή η μεγάλη διαφορά μεταξύ του Χριστιανικού και του μουσουλμανικού γάμου, αφού ο μεν πρώτος είναι μέγα μυστήριο βασισμένο σε θεολογικές αρχές και αξίες ενώ ο δεύτερος είναι περισσότερο ένα συμβόλαιο που διευκολύνει τις σεξουαλικές σχέσεις ανδρών και γυναικών. Αφετέρου, γίνεται ξεκάθαρη η ασυμβατότητα μεταξύ Χριστιανισμού και Ισλάμ στα ζητήματα που αφορούν τον γάμο. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί για έλεγχο όλων όσων αντιδρούν στην αναθεώρηση του εκκλησιαστικού νομικού πλαισίου στην Ιορδανία, ιδιαίτερα όσον αφορά στο κληρονομικό δίκαιο. Το γεγονός ότι οι άνδρες, εξαιτίας της επιρροής από την Shari'a, έχουν περισσότερα δικαιώματα από τις γυναίκες, δεν συνάδει με τη σύγχρονη έννοια της ισότητας μεταξύ των φύλων αλλά ούτε και με την χριστιανική αντίληψη περί δικαιοσύνης.

Όπως είδαμε, η εν Χριστώ ένωση του άνδρα και της γυναίκας συνιστά μια μικρή εκκλησία και μια εικόνα της Εκκλησίας, εισάγοντας το ζευγάρι στην τάξη της Βασιλείας της Αγίας Τριάδος¹²⁵. Για αυτό το λόγο και το κανονικό δίκαιο εξυψώνει τόσο το γάμο όσο και τη θέση της γυναίκας, την οποία θεωρεί ως ισότιμη και ομότιμη προς τον άνδρα¹²⁶. Με τον γάμο στον Χριστιανισμό, ο άνδρας παύει να είναι κυρίαρχος και γίνεται κεφαλή της γυναίκας, όπως ο Χριστός είναι η κεφαλή της Εκκλησίας¹²⁷, και ως τέτοιος αναλαμβάνει την διεύθυνση της οικογένειας σύμφωνα με τις εντολές του Χριστού και επωμίζεται τις σχετικές ευθύνες. Αντίστοιχα, η γυναίκα γίνεται αχώριστη σύντροφος του άνδρα, σύμβουλος και βοηθός του σε κάθε περίπτωση και μετατρέπεται στην καρδιά της οικογένειας. Και οι δύο μαζί οφείλουν να εκπληρώνουν τα συζυγικά τους καθήκοντα¹²⁸, να έχουν ισόβια πίστη¹²⁹ και να αναλαμβάνουν τη μέριμνα και ανατροφή των παιδιών τους «εν παιδεία και νουθεσία Κυρίου»¹³⁰

Τέλος, είναι σημαντικό να τονιστεί η συνεισφορά αυτής της διπλωματικής εργασίας τόσο στα πλαίσια του διαθρησκευτικού διαλόγου όσο και στα πλαίσια του διορθόδοξου διαλόγου.

¹²⁵ 'Το Επίσημο Κείμενο...', ό.π.

¹²⁶ Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, ό.π., σ. 95

¹²⁷ *Εφές*. 5, 23

¹²⁸ *Α' Κορ.* 7, 3-5

¹²⁹ *Κολ.* 3, 18-19

¹³⁰ *Εφές.*, 6, 4

Αφενός, στόχος της μελέτης είναι η παρουσίαση με περιληπτικό τρόπο των σχετικών κανονισμών στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στο Ισλάμ. Αυτή η συνοπτική παρουσίαση μπορεί να συνεισφέρει στην αλληλοκατανόηση μεταξύ Χριστιανών και μουσουλμάνων, αλλά στην κατανόηση των τρόπων που οι πεποιθήσεις και έθιμα των Χριστιανών επηρεάζονται από το Ισλάμ σε μια μουσουλμανική χώρα. Αφετέρου, στόχος της μελέτης είναι η υπενθύμιση ότι ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός δεν αφορά μόνο τους ελληνόφωνους Χριστιανούς που ζουν στην Ελλάδα, στην Κύπρο ή στην ελληνική διασπορά σε όλο τον κόσμο. Πολλές φορές φορές τα βιώματα, οι εμπειρίες, τα προβλήματα και οι επιδιώξεις των μη ελληνόφωνων Χριστιανών που ζουν σε χώρες της Μέσης Ανατολής δεν λαμβάνονται υπόψιν. Ωστόσο, η εμπειρία τους πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για την καλύτερη αλληλοκατανόηση μεταξύ των ορθοδόξων και για την πάταξη φαινομένων μισαλλοδοξίας στον Ελληνικό χώρο προς όσους προέρχονται από την Μέση Ανατολή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγλόφωνη

- CIA, “Jordan”, *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/jordan/#people-and-society> (πρόσβαση 15 Ιανουαρίου 2023)
- Engelcke D., “Jordanian Christians’ reform push”, *Zenith*, υπάρχει στο <https://magazine.zenith.me/en/society/christians-jordan-church-and-legal-reform> (πρόσβαση 20 Δεκεμβρίου 2022).
- Panchenko C.A., *Arab Orthodox Christians under the Ottomans: 1516-1831*, Holy Trinity Seminary Press 2016
- Patriarchate of Jerusalem, “We applaud the public commitment of King Abdullah II of Jordan to protect our communities’ historical and legal status quo”, *Orthodox Times*, 30 Σεπτεμβρίου 2022, <https://orthodoxtimes.com/patriarchate-of-jerusalem-we-applaud-the-public-commitment-of-king-abdullah-ii-of-jordan-to-protect-our-communities-historical-and-legal-status-quo/> (πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2023)
- Peskind Law Firm, “What is The Difference Between a Divorce and an Annulment”, υπάρχει στο <https://www.peskindlaw.com/what-is-the-difference-between-a-divorce-and-an-annulment/> (πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2022)
- WikiIslam, “Nikah (Sexual Consummation of Marriage)”, υπάρχει στο [https://wikiislam.net/wiki/Nikah_\(Sexual_Consummation_of_Marriage\)](https://wikiislam.net/wiki/Nikah_(Sexual_Consummation_of_Marriage)) (πρόσβαση 19 Ιανουαρίου 2023)

Αραβόφωνη

- “al-tadābīru fī al-kanīsaī” [Κατ’ οικονομία στην Εκκλησία], υπάρχει στο <http://bit.ly/3J1yD5Y> (πρόσβαση 28 Ιουνίου 2022)
- Abd al-Azim Sharaf al-Din, *kitābu al-ahwāl al-shakhṣiāta* [Βιβλίο προσωπικής κατάστασης]
- Abdel-Wahhab Q., *mirāth al-marāh fī al-shari‘a al-islāmia wa al-qawānīn al-muqarānah* [Η κληρονομία των γυναικών στον Ισλαμικό νόμο και συγκριτικούς νόμους], dar al-Hamid, Αμάν 2008

- al-dduraru al-sunīyya, “al-farqa bayna al-faskhī wa al-ṭalāaḳu” [Η διαφορά μεταξύ ακύρωσης και διαζυγίου], υπάρχει στο <http://bit.ly/3QZ28an> (πρόσβαση 12 Οκτωβρίου 2022)
- al-Far J., *qānūn al-‘ā’ila al-bīzanīya al-nāfiḍ lada ṭā’ifa’ al-rūm al-‘urtūduks al-‘urdun* [Ο Βυζαντινός Οικογενειακός Νόμος σε ισχύ στην Ελληνορθόδοξη Κοινότητα της Ιορδανίας], προσωπική επανεκτύπωση
- al-Hatalani M.A., “ba’da aḥkam al-mawāriṭh fī al-shari’a al-islāmia muqāranah binadhīratihā fī shārāyī’a al-gharb” [Ορισμένες διατάξεις περί κληρονομικότητας στο ισλαμικό δίκαιο σε σύγκριση με τις αντίστοιχές τους στους δυτικούς νόμους], *Electronic Interdisciplinary Miscellaneous Journal*, τεύχος 43 (2021)
- Al-Kasani A., *al-bada’i*, τόμος τρίτος
- Al-Kubaīsi A., *al-aḥwāl al-shakhṣiyya fī al-fiqā wa al-qaḍā’ wāl-qanūn* [Η προσωπική κατάσταση στην νομολογία, στη δικαιοσύνη και το δίκαιο], Baghdad dar al-nasher 1977
- al-mausu’ah al-fiqhiyah al-Kuwaitiyah* [Εγκυκλοπαίδεια Ισλαμικής Νομολογίας του Κουβέιτ]
- al-Saleh R., “mā hīya ‘iddatu al-ṭalāaḳi” [Πόσο πάει η περίοδος αναμονής του διαζυγίου], υπάρχει στο <http://bit.ly/3XpR5tl> (πρόσβαση στις 15 Αυγούστου 2022)
- al-Sawy A., *kitab hashiat al-sāwi a’la al-sharh al-saghir = bi lughat al-sālik li’aqrab al-masalik* [Η υποσημείωση του αλ Σάουι στην μικρή εξήγηση στη γλώσσα του ταξιδιώτη στην πλησιέστερη οδό], υπάρχει στο <https://shamela.ws/book/21607/1465#p1> (πρόσβαση στις 21 Νοεμβρίου 2022)
- bin ‘abdulazīz M., *kitābu muqadimāti al-nikāhi* [Βιβλίο εισαγωγής για το γάμο], σ. 203, υπάρχει στο <https://al-maktaba.org/book/12152/7#p3> (πρόσβαση 20 Οκτωβρίου 2022)
- bin Meshri A.H., *al-jarāyimu al-usaryū - dirāsa’ā muqārana bayna al-sharī’atū wa al-qānūn* [Οικογενειακά Εγκλήματα: Συγκριτική Ανάλυση μεταξύ της Shari’a και του νόμου], Πανεπιστήμιο Mohamed Khider Biskra 2007-2008
- Boukarazza A., *al-maswuwliatū al-madanīatū lilqāshiri: d arisa’i muqāranatān* [Η Αστική Ευθύνη του Ανήλικου: Συγκριτική Μελέτη], Διδακτορική Διατριβή Ιδιωτικού Δικαίου, Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης, 2013/2014
- Bouziane A., *al-mawāni’u al-sharī’atā li’aqada al-zawāj* [Νομικά εμπόδια στο γαμικό συμβόλαιο], Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Νομικών και Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Mohamed Khider Biskra 2015-2016

- Bouzo E., “zawāju al-aāqāribi... thamanu ṣiḥay wāiḥimā ‘ī bāhiḥi” [Γάμος εξαδέλφων... βαρύ υγειονομικό και κοινωνικό κόστος], *Εφημερίδα Al-Hurra*, 02 Ιουνίου 2021, υπάρχει στο <https://bit.ly/3GRYZoi> (πρόσβαση 04 Αύγουστος 2022)
- Fleih A.M., “al-ḥaḍānah fī al-fiqh al-islāmī” [Η επιμέλεια στην Ισλαμική νομολογία], *Περιοδικό του Κολλεγίου Βασικής Εκπαίδευσης*, ειδικό τεύχος, πρακτικά του 19^{ου} επιστημονικού συνεδρίου 2019
- Ibn al-Hammam K., *fath al-qadir*, τόμος τρίτος
- ibn al-Sayyid Salem, *Sahīh fiqh al-sūnna* [Η ορθή νομολογία της Σούννα]
- IslamWeb, “ḥuquq al-zawjayn ‘inda al-ṭalāqī idḥa tabayana āna al-zawjah laysat bikrā” [Τα δικαιώματα των συζύγων στο διαζύγιο αν η σύζυγος δεν βρεθεί παρθένα], δημοσιεύθηκε στις 17 Ιουνίου 2015 στο <http://bit.ly/3HhWtcb> (28 Νοεμβρίου 2022)
- Kishk A.H., *fī rihab al-tafsīr* [Εκ βαθέων εξήγηση], τόμος Α’, al-maktab al-masrī al-hadīth
- Maliti I. *al-tarkhīṣu biāl-zawāji qabla sini alahlyh fī alsharye ‘h al-islāmyh wa al-qānūnu al-waḍe ‘tu* [Άδεια γάμου πριν από την ηλικία της επιλεξιμότητας στο ισλαμικό δίκαιο και το θετικό δίκαιο], Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Νομικής και Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο 20^{ης} Αυγούστου 1955, 2011-2012
- Mulim bin Hajjāj A.H., *sahīh muslim* [Πραγματικός Μουσουλμάνος], dar al-rashid li-miktab wā al-qurān al-karim 2010, αριθμός του χαντίθ 1380
- Shambi M.M., *aḥkamu al-usra fī al-islām - dirāsaṭā muqāranatī bayni fiqatī al-madhāhiba al-sitaṭa wa al-madhhabu al-ja ‘farī* [Οικογενικό δίκαιο στο Ισλάμ: συγκριτική μελέτη μεταξύ των έξω σχολών σκέψης και της σχολής σκέψης των Ja'fari], dar al-jāmi’ya, Αλεξάνδρεια 1983
- Αρχιμανδρίτης Αβραάμ Κυριάκου, *al-zawāju al-masīhīu* [Ο Χριστιανικός Γάμος], υπάρχει στο <https://www.orthodoxlegacy.org/?p=540> (πρόσβαση 03 Απριλίου 2022)
- Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, *qānūn al-āhwāl al-ṣahṣīatī libaṭriarkīatī al-rūm al-ārtūduks al-maqdisīa* [Ο Νόμος περί Προσωπικής Κατάστασης του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου Ιεροσολύμων], προσωπική επανεκτύπωση

Ελληνόφωνη

Αλιβιζάτου Α., *Οι Ιεροί Κανόνες*, Εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1997

- Βαγιανός, Γ. *Ο Γάμος Μέσα από τα Κείμενα της Ελληνικής Χριστιανικής Γραμματείας: Συμβολή στην ιστορία, στην κοινωνιολογία του θεσμού και στη Διδακτική του Μαθήματος των Θρησκευτικών*, Αθήνα
- Ιερομόναχος Νεκτάριος (Ratko) Samardžić, *Ποιμαντικές διαστάσεις της εκκλησιολογίας του αγίου Νεκταρίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, 2019
- Καραβιδόπουλος, Ι.Δ., «Το Ευαγγελικό ανάγνωσμα της Ακολουθίας του γάμου. Ερμηνευτική προσέγγιση», *Βιβλικές Μελέτες Γ'*, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 199-207, υπάρχει στο <https://www.pemptousia.gr/2013/05/to-evangeliko-anagnosma-tis-akolouthi/> (πρόσβαση 08 Ιανουαρίου 2023)
- Μπούμης Π., *Κανονικόν Δίκαιον*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2008
- Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, «Ιεροί Ναοί Ανατολικής Οχθης (Ιορδανίας)», υπάρχει στο <http://bit.ly/3kur2CN> (πρόσβαση 19 Ιανουαρίου 2023)
- Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, «Ο Σεβασμιώτατος Αρχιεπίσκοπος Κυριακουπόλεως κ. Χριστοφόρος», υπάρχει στο <http://bit.ly/3wftI9S> (πρόσβαση 19 Ιανουαρίου 2023)
- Τζιανουδάκη Ν. *Ο Γάμος και το Διαζύγιο στο Ισλαμικό Δίκαιο – Ζητήματα που ανακύπτουν στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Δημόσιας Τάξης*, Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2008
- «Το Επίσημο Κείμενο της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου για το Μυστήριο του Γάμου και τα Κωλύματα του», Κολυμπάρι Κρήτης, 22 Ιουνίου 2016, *Πεμπτουσία*, <https://www.pemptousia.gr/2016/06/to-episimo-kimeno-tis-agias-ke-megalis-sinodou-gia-to-mistirio-tou-gamou-ke-ta-kolimata-tou> (πρόσβαση 05 Ιανουαρίου 2023)
- Το Ιερό Κοράνιο και μετάφραση των Εννοιών Του στην Ελληνική Γλώσσα*, Συγκρότημα του Βασιλιά Φαχτ για την εκτύπωση του Ιερού Κορανίου, Μεδίνα – Σαουδική Αραβία